

Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого
самоврядування, державних підприємств, установ і організацій

Сіверський інститут регіональних досліджень

«Я ДУМАВ, ЯКІ ТЕМИ БУЛИ Б ЦІКАВІ...»

**Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали
про українського історика**

Чернігів – 2010

УДК 930.1-057(477)«19»
ББК 63.3(4УКР-44ЕР-2/6-81
К 93

*Затверджено до друку навчально-методичною радою
Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій,
протокол № 3 від 28 травня 2010 р.*

К 93 **«Я думав, які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика** / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, державних п-в, установ і орг.; Упоряд.: В.М. Бойко, Т.П. Демченко, І.Я. Каганова – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 80 с.

ISBN 978-966-2482-09-6

До видання увійшли праці історика Григорія Михайловича Кураса останніх років, спогади про нього та деякі матеріали. Збірка призначена для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, істориків, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями історичного краєзнавства, історією України і постатями українського культурного та наукового життя.

**УДК 930.1-057(477)«19»
ББК 63.3(4УКР-44ЕР-2/6-81**

ISBN 978-966-2482-09-6

© Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

РОЗДІЛ І. ПРАЦІ ГРИГОРІЯ КУРАСА

Масакерия українських євреїв.....	6
Список Шептицького	10
Історія одного псевда	12
Харків – «місто смерті»	12
Князь – з Україною в серці:	
До 120-річчя з дня народження І. Токаржевського-Карашевича.....	15
<i>Олександр Білик</i> . Ще про князя І. Токаржевського-Карашевича (додаток).....	21
В тіні великого брата. До життєпису Євгена Архипенка	25
М. Могилянський та В. Міяковський – два взірці шляхетності:	
з історії української інтелігенції	28
Подвиг майора В. Клодницького	33
Дмитро Дорошенко та Галичина.....	36
Остання справа Дмитра Дорошенка:	
До 125-річчя з дня народження видатного історика	41
Доба і поетеса: спроба «реставрації» долі Ладі Могилянської	45

РОЗДІЛ ІІ. СПОГАДИ

<i>Микола Федоренко</i> . Про Г.М. Кураса	54
<i>Ганна Жукова</i> . Спогади про Григорія Михайловича Кураса	55
<i>Людмила Студьонова</i> . Він вийшов в поле без кольчуги і згинув, ранений в бою... ..	56
<i>Сергій Леп'явко</i> . Григорій Курас.....	59
<i>Володимир Бойко</i> . Зустрічі, яких не було	60
<i>Тамара Демченко</i> . «Я мрію написати ще про Дмитра Тася...»:	63
З історії нездійсненого задуму Г. Кураса.....	
<i>Дмитро Тась</i> Українські видавництва в Чернігові (додаток).....	69

РОЗДІЛ ІІІ. НЕКРОЛОГИ

Тамара Скрипка. Привабливість його особистості – незгасна:

Пам'яті Григорія Кураса	72
<i>Ірина Каганова.</i> «Вірний лицар музи Клію»	74
<i>Олесь Федорук.</i> Некролог	76
Дані про авторів.....	78

ПЕРЕДМОВА

Пропонований читачеві збірник є даниною пам'яті добре відомого в колах чернігівських істориків Григорія Михайловича Кураса (1957–2008). Роки життя показують, що доля відміряла йому небагато літ, але прожив він їх гідно, залишив по собі гарну пам'ять й цінний науковий доробок, частину з якого й представлено в даній книжці. У цьому сенсі вона є своєрідним продовженням публікації вибраних статей Г. Кураса, які вміщені у покажчику «Григорій Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик) / Упоряд. Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова; Наук. ред. О. Б. Коваленко; Відп. за вип. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2007. – 75 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини; Вип. 12)». Якщо до нього увійшли розвідки, що стосувалися історії нашого краю та його видатних постатей, то тепер упорядники подають праці, які побачили світ у малодоступних американських виданнях і обіймають коло українських діячів.

Крім того, до нинішнього видання увійшли спогади людей, які спілкувалися з Г. Курасом у різні періоди його життя, та деякі інші матеріали. З праць самого історика, щирих розповідей про нього постає привабливий образ непересічної особистості, для якої історія України стала і фахом, і захопленням, і сенсом життя, і молитвою. Г. Курас так шкодував у останні місяці життя, що не встиг опрацювати сюжети, які його здавна цікавили, залишив напризволяще постаті, котрі стали героями його нарисів...

Щирість і відданість правді історії не можуть не захопити кожного, хто ознайомиться із доробком рано померлого вченого.

Праці Г. Кураса, як правило, друкувалися в україномовній американській періодиці, редакції якої дотримуються так званого «харківського» правопису. Відтак написання «Європа», «соціалізм», «Еспанія» – не помилки, а норма для його орфографії. Остання із вміщених у збірнику статей призначалася для чернігівського тому видання «Реабілітовані історією», з певних причин туди не потрапила, і друкується у даній книзі.

Тамара Демченко

РОЗДІЛ І.

ПРАЦІ ГРИГОРІЯ КУРАСА

МАСАКЕРІЯ* УКРАЇНСКИХ ЄВРЕЄВ

Маскерія – в перекладі з української мови – різня

Недавно в приміщенні Української Свободної Академії Наук в Нью-Йорку відбулася зустріч з відомим українським істориком, професором, гостем Інституту Гарримана при Колумбійському університеті, директором Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських досліджень Франком Сусиним. Його доповідь «Михайло Грушевський про Богдана Хмельницького» була зустрінута з великим інтересом, викликала багато

питань. Якщо українці пишаються повстанням під керівництвом Хмельницького, як визвольною війною проти іноземного угнітання, євреї до сих пор оплакують знищення своїх співвітчужців, бачивши в цьому передвістя погромів в царській Росії і Холокосту. Відомий вчений погодився відповісти на ряд наших питань, стосуються однієї з найбільш трагічних сторінок історії – масової різни 1648 – 49 рр.

– Г-н професор, існує думка, що поляки спеціально направляли козаків і селян на євреїв, щоб відвести від себе гнів повставших.

– Думаю, що спеціально не провокували. Слід зауважити, що ще до повстання видавали антисемітські заклики. Найбільш антисемітським елементом були міщани, які бачили в євреях конкурентів. Міста намагалися не пускати євреїв. Наприклад, в Варшаві вони не мали права на проживання. В ході повстання були випадки видачі євреїв поляками. В дискусіях польські полемісти XVII в. визнавали, що залучення нехристиян для управління маєтками як орендарів було помилкою, що привело до повстання.

– Але багато євреїв не були орендарями, займалися ремеслами, особливо жінки, діти?

– В той час єврейська громада була як єдине ціле, тому страждали всі. Крім того, повставши вважали, що багаті, ремісники в майбутньому

могут стать арендаторами, которые, по мнению повстанцев, угнетают народ. Заметим, что враждебно настроены они были и против армян.

– Какова, на ваш взгляд, роль религиозного фактора в преследованиях евреев?

– Религиозный момент весьма сложный и спорный. Существует взгляд, что православие имеет более антиеврейскую направленность, чем западное христианство. Хотя в православной литературе относительно мало говорилось о евреях, преобладало противостояние и критика католицизма и протестантизма. Очевидно, некоторые православные читали католические произведения антиеврейского характера. Однако думаю, это не сыграло большой роли. При этом заметим, что иудаизм был разрешен в Речи Посполитой, а православная церковь до 1632 была нелегальной.

– Как вы, г-н профессор, оцениваете роль самого Б. Хмельницкого в трагедии евреев? Можно ли говорить о его антисемитизме или, наоборот, о попытках прекратить резню?

– Никаких документов, раскрывающих отношение Хмельницкого к погромам не сохранилось. В универсалах гетмана речь шла о восстании против шляхты и католического духовенства. Известен лишь факт наказания М. Кривоноса за кровавую резню на Брацлавщине, но это была попытка не обострять отношений с польским правительством.

– Пытались ли евреи сопротивляться?

– В обороне ряда городов участвовали и евреи. Более привычными к военному делу были евреи с востока, имевшие опыт приграничной жизни. Натан Ганновер писал, что среди 3 тысяч еврейских защитников Тульчина было много героев, хорошо знавших военное искусство. Наиболее известна роль, которую сыграли евреи в обороне Львова, где им выделили часть городских укреплений и выдали оружие. Участвовали евреи в обороне Замостья и Комарно, в осаде Збаража. Существуют достоверные сведения, что с 1649 года евреи служили в польской армии. А Н. Ганновер утверждал, что в битве под Берестечком воевал тысячный отряд евреев.

– Вероятно, одним из самых сложных будет вопрос о количестве евреев, погибших в ходе восстания?

– Для определения количества жертв применяется два метода. Один из них предполагал использование статистических данных, которые приводили еврейские и другие авторы. Другой – в проведении подсчетов еврейского населения в Речи Посполитой и на украинских землях, а потом в определении процента жертв. Оба метода, даже если их объединить, могут дать лишь приблизительные цифры.

Еврейские авторы описывали события в шоковом состоянии, пережив огромную трагедию, и они склонны были произвольно преувеличивать количество погибших. Цифры колеблются от десятков до сотен тысяч. Пеленский называл около 15 тысяч. Возникновение разных данных объясняется и тем, что исследователи анализировали разные временные периоды: одни брали лишь 1648–49 гг., другие – более длительный период шведской и московской войн, эпидемий 1650-х годов, хотя эти эпидемии и действия других армий не могут

быть связаны с восстанием Хмельницкого. Кроме того, евреи попадали в татарский плен, умирали от болезней, что также уменьшало их количество. Определенная часть евреев переходила в христианство. Скорое возрождение еврейской жизни свидетельствует о меньших потерях.

– **Доктор, а много ли евреев приняли православие ради спасения жизни?**

– Трудно подсчитать, какое количество евреев изменило веру во время восстания. Понятно, что еврейские комментаторы скорее фиксировали случаи мученической смерти, чем «предательства», хотя они иногда и упоминают о массовых обращениях в христианство. Неясно также, на каких условиях евреям разрешали креститься. По-видимому, еврейские женщины имели большие возможности изменить веру. Польские законы последующих лет разрешали возвращение выкрестов в иудаизм. Хотя это касалось в основном евреев, проживавших на территории, позднее отвоеванной поляками, либо тех, кто после временного «крещения» переселились на запад.

– **И последнее: расскажите, пожалуйста, о себе.**

– Родился я в Нью-Джерси в 1946 году. В начале века дед приехал из Галичины. По линии матери – голландско-ирландского рода. Учился в Принстонском университете, магистрат получил в Лондоне, докторат – в Гарварде. Преподавал историю в Гарварде с 1976 по 1988 г. С 1989 г. директор Центра украинских исследований им П. Яцика в Канаде. Специалист по истории Украины XVI–XVIII вв. Много исследований о Хмельниччине. Читаю лекции в США, Германии. Член Украинской Свободной Академии Наук и Научного Общества Шевченко в США, профессор Украинского Свободного университета в Мюнхене. Часто бываю в Украине.

– **Кроме блестящего украинского и английского, думаю, знаете еще ряд языков?**

– Владею также французским, немецким, польским, русским.

– **Благодарю вас за интересную беседу, г-н профессор, и желаю новых творческих успехов.**

В заключение заметим, что подлинная историческая наука должна быть беспристрастна, не зависеть от политической конъюнктуры, мнений отдельных личностей или партий. К сожалению, выходцы из бывшего СССР изучали историю, в том числе и войну украинского народа под предводительством Б. Хмельницкого, далеко не так, как следовало. Авторы учебников истории в силу ряда причин не раскрывали многие, порой трагические страницы прошлого, нередко извращая его. А ведь еще древнегреческий мыслитель и драматург Лукиан писал, что «единственное дело историка – рассказать все так, как оно было». Полагаем, профессор Франк Сысин один из тех историков, кто придерживается этого мнения.

Еврейский мир. – 1999. – 8 июля. – С. 22.

СПИСОК ШЕПТИЦКОГО

Когда я впервые приехал во Львов, то первым делом отправился посмотреть на кафедральный собор святого Юра, о котором так много слышал. И он не разочаровал меня. Это действительно чудо зодчества. Сегодня замечательный храм опять стал духовным центром украинских греко-католиков. Здесь, в соборе, находится усыпальница великих мужей веры. Ее называют криптой. В ней покоится прах и великого исповедника веры, митрополита Андрея Шептицкого.

Кто он? Кем был для украинского народа? Да и только ли для украинского? Известно, что в годы войны митрополит спас от неминуемой смерти сотни евреев. Когда стало известно о подвиге шведского дипломата Валленберга в годы войны, мировая пресса взорвалась сотнями публикаций о нем. Когда выдающийся режиссер современности Спилберг познакомился с историей спасения евреев немецким предпринимателем Шиндлером, он снял о нем бессмертный фильм «Список Шиндлера». О подвиге же Андрея Шептицкого знают лишь иерархи Украинской греко-католической церкви да несколько историков. Митрополит не любил, чтобы богоугодное дело превращали в шумиху. Да и не было у него при жизни возможности рассказать о том, что творилось в Западной Украине в годы войны. За него это сделала советская пропаганда, которая навесила митрополиту Шептицкому ярлык «пособника гитлеровских захватчиков».

Роман Шептицкий родился в 1865 году в семье графа Ивана Шептицкого. Его мать Софья (уродженная Фредро) происходила из древнего дворянского польского рода. После окончания гимназии в Кракове Роман Шептицкий служил в армии. Затем занялся научной работой, защитив три докторские диссертации и изучив несколько иностранных языков. Перед молодым аристократом открывались блестящие перспективы. Но он пошел иным путем. В 1888 году Роман Шептицкий вступает в орден василиан и получает церковное имя Андрей. А в 1900 году он становится митрополитом Украинской Греко-католической церкви.

Известный историк, доктор Курт Левин свидетельствовал, что двери резиденции митрополита были открыты для всех, в том числе и для еврейских делегаций, которые часто обращались к духовному авторитету Западной Украины за помощью. Не одна синагога была построена из стройматериалов, подаренных митрополитом евреям Галичины. Выступая в 1994 году в Нью-Йорке на конференции, посвященной 50-летию со дня смерти Шептицкого, Левин познакомил присутствующих с необычным документом. В архиве Львовской митрополии он нашел поздравительный адрес еврейской общины местечка Перегонск к 70-летию Андрея Шептицкого. Большими буквами на адресе было написано: «Нашему учителю».

Когда Шептицкий посещал какой-либо город или местечко, его встречали не только украинские священники, но и обязательно местный раввин. Митрополит пользовался у евреев Западной Украины непререкаемым авторитетом. 30 июня 1941 года на западно-украинские земли на смену красным «освободителям» пришли «освободители» коричневые. И в резиденцию митрополита в соборе

святого Юра стали поступать сведения о том, что новые хозяева жизни начали планомерное массовое уничтожение евреев. Шептицкий сразу же публично заявил, что это страшное злодеяние перед Богом и людьми и резко осудил акции по уничтожению евреев. Узнав о том, что гитлеровцы заставляют украинских полицаяв принимать участие в уничтожении евреев, он направил во все приходы пастьрское послание «Не убий!». В нем святой отец призывал украинцев не участвовать в экзекуциях против евреев, а тем, кто уже запятнал себя невинной кровью, запретил предоставлять какие бы то ни было церковно-религиозные услуги. Он не боялся написать гневное письмо с осуждением геноцида еврейского населения Западной Украины самому Гиммлеру. Известный писатель Яков Сусленский справедливо заметил, что никто из тогдашних религиозных деятелей Западной Европы не имел отваги так открыто и смело стать на защиту евреев.

36 стр ПРИЕМ БЕСПЛАТНЫХ ЧАСТНЫХ ОБЪЯВЛЕНИЙ: ТЕЛ. (718) 266-4444, ФАКС (718) 266-5429. РУССКИЙ БАЗАР № 49 (241) 30 НОЯБРЯ - 6 ДЕКАБРЯ (Нью-Йорк)

ПАМЯТЬ

Когда я впервые приехал во Львов, то первым делом отправился посмотреть на кафедральный собор святого Юра, о котором так много слышал. И он не разочаровал меня. Это действительно чудо зодчества. Сегодня замечательный храм опять стал духовным центром украинских грекокатоликов. Здесь, в соборе, находится усыпальница великих мужей веры. Ее называют криптой. В ней покоится прах и великого исповедника веры, митрополита Андрея Шептицкого.

Кто он? Кем был для украинского народа? Да и только ли для украинского? Известно, что в годы войны митрополит спас от неминуемой смерти сотни евреев. Когда стало известно о подвиге шведского дипломата Валленберга в годы войны, мировая пресса взорвалась сотнями публикаций о нем. Когда выдающийся режиссер современности Спилберг познакомился с историей спасения евреев немецким предпринимателем Шиндлером, он снял о нем бессмертный фильм «Список Шиндлера». О подвиге же Андрея Шептицкого знают лишь иерархи Украинской грекокатолической церкви да несколько историков. Митрополит не любил, чтобы богоугодное дело превращали в шумиху. Да и не было у него при жизни возможности рассказать о том, что творилось в Западной Украине в годы войны. За него это сделала советская пропаганда, которая навесила митрополиту Шептицкому ярлык «пособника гитлеровских захватчиков».

Роман Шептицкий родился в 1865 году в семье графа Ивана Шептицкого. Его мать София (урожденная Фредро) происходила из древнего дворянского польского рода. После окончания гимназии в Кракове Роман Шептицкий поступил в университет в Вене. Во время учебы в Вене он познакомился с еврейскими делегациями, которые часто обращались к духовному авторитету Западной Украины за помощью. Не одна синагога была построена из строительных материалов, подаренных митрополитом евреям Галичины. Выступая в 1994 году в Нью-Йорке на конференции, посвященной 50-летию со дня смерти Шептицкого, Левин признал, что гитлеровцы заставляют украинских полицаяв принимать участие в уничтожении евреев, он направил во все приходы пастьрское послание «Не убий!» В нем святой отец призывал украинцев не участвовать в экзекуциях против евреев, а тем, кто уже запятнал себя невинной кровью, запретил предоставлять какие бы то ни было церковно-религиозные услуги. Он не побоялся написать гневное письмо с осуждением геноцида еврейского населения Западной Украины самому Гиммлеру. Известный писатель Яков Сусленский справедливо заметил, что никто из тогдашних религиозных деятелей Западной Европы не имел отваги так открыто и смело стать на защиту евреев.

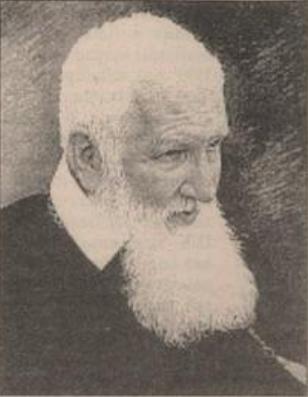
Узнав о зверствах немцев в городах и местечках Западной Украины, митрополит Шептицкий не только протестовал, но и начал делать все возможное, чтобы спасти обреченных. Раввин Давид Каханэ, в прошлом главный раввин израильских военно-воздушных сил, а затем главный раввин Аргентины, свидетельствовал, что граф Шептицкий спас жизнь ему, его семье и еще 140 евреям. В своем свидетельстве, составленном для Ватиканской беатификационной комиссии, он привел наиболее трогательные факты спасения евреев митрополитом. По поручению Шептицкого украинские священники, монахи и монахини, как могли, прятали евреев, храня тайну на протяжении всех лет немецкой оккупации. Никто из посторонних не знал, сколько евреев под видом монахов и монахинь находилось в каждом монастыре. Еще большей тайной было то, что в личных покоях митрополита тоже прятали евреев.

И не только потому, что испытывал к евреям добрые чувства, но и потому, что не мог считать себя митрополитом и одновременно закрывать глаза на величайшее преступление, которое совершалось буквально за оградой его резиденции. Верить в Бога, считал отец Андрей, можно только делами. Вера без дел мертва.

Казалось бы, после многочисленных свидетельств спасенных евреев имя митрополита Шептицкого должно быть одним из первых в перечне «праведников мира» в музее Холокоста «Яд Вашем» в Иерусалиме. Но, увы. Его имени нет ни среди первых, ни среди последних. На аллее праведников до сих пор не растет дерево, посаженное в честь спасителя еврейства Галичины. Почему?

В советские времена по заказу отдела пропаганды ЦК КПСС и КГБ о митрополите Шептицком, яром враге советской власти, было снято восемь (!) фильмов. Во всех он предстает пособником нацистов, который якобы помог им устанавливать в Западной Украине новый порядок. Дикторский текст навязчиво вбивал в головы кинозрителей, что Шептицкий — это «фашист в расе». К сожалению, миф о нацистских убеждениях Шептицкого жив и поныне. Покойный украинский историк Петр Мирчук рассказывал, с каким трудом удалось ему убедить израильских собеседников в том, что митрополит в 1941 году не мог встречать нацистов с хлебом-солью во Львове, ибо в то время был уже парализован.

Только сейчас стали появляться правдивые материалы о подвиге Шептицкого в годы войны. Несколько лет тому назад был снят фильм об украинско-еврейских отношениях, в котором много места отведено деятельности митрополита Андрея в годы войны. Верится, что на аллее праведников уже этой весной зазеленеет дерево, посаженное в честь этого великого человека, который не побоялся

СПИСОК ШЕПТИЦКОГО

Узнав о зверствах немцев в городах и местечках Западной Украины, митрополит Шептицкий не только протестовал, но и начал делать все возможное, чтобы спасти обреченных. Раввин Давид Каханэ, в прошлом главный раввин израильских военно-воздушных сил, а затем главный раввин Аргентины, свидетельствовал, что граф Шептицкий спас жизнь ему, его семье и еще 140 евреям. В своем свидетельстве, составленном для Ватиканской беатификационной комиссии, он привел наиболее трогательные факты спасения евреев митрополитом. По поручению Шептицкого украинские священники, монахи и

монахини, как могли, прятали евреев, храня тайну на протяжении всех лет немецкой оккупации. Никто из посторонних не знал, сколько евреев под видом монахов и монахинь находилось в каждом монастыре. Еще большей тайной было то, что в личных покоях митрополита тоже прятались десятки евреев. Раввин Каханэ вспоминал, что митрополит буквально ходил по лезвию ножа. Если бы гестапо нашло в подземелье кафедрального собора святого Юра спрятанных евреев, святого отца расстреляли бы на месте. Еще более жестоко поступили бы нацисты с монахинями, которые прятали по распоряжению Шептицкого евреев в монастырях. Их ожидала бы мучительная смерть в огне.

А. Шептицкий рисковал своей жизнью и жизнями своих священников и монахов, ибо поступать иначе он не мог. И не только потому, что испытывал к евреям добрые чувства, но и потому, что не мог считать себя митрополитом и одновременно закрывать глаза на величайшее преступление, которое совершалось буквально за оградой его резиденции. Верить в Бога, считал отец Андрей, можно только делами. Вера без дел мертва.

Казалось бы, после многочисленных свидетельств, спасенных евреев имя митрополита Шептицкого должно быть одним из первых в перечне «праведников мира» в музее Холокоста «Яд Вашем» в Иерусалиме. Но, увы. Его имени нет ни среди первых, ни среди последних. На аллее праведников до сих пор не растет дерево, посаженное в честь спасителя еврейства Галичины. Почему?

В советские времена по заказу отдела ЦК КПСС и КГБ о митрополите Шептицком, яром враге советской власти, было снято восемь (!) фильмов. Во всех он предстает пособником нацистов, который якобы помогал им устанавливать в Западной Украине новый порядок. Дикторский текст навязчиво вбивал в головы кинозрителей, что Шептицкий – это «фашист в рясе». К сожалению, миф о нацистских убеждениях Шептицкого жив и поныне. Покойный украинский историк Петр Мирчук рассказывал, с каким трудом удалось ему убедить израильских собеседников в том, что митрополит в 1941 году не мог встречать нацистов с хлебом-солью во Львове, ибо в то время был уже парализован.

Только сейчас стали появляться правдивые материалы о подвиге Шептицкого в годы войны. Несколько лет тому назад был снят фильм об украинско-еврейских отношениях, в котором много места отведено деятельности митрополита Андрея в годы войны. Вериться, что на аллее праведников уже этой весной зазеленеет дерево, посаженное в честь этого великого человека, который не побоялся написать самому Гиммлеру: «Акции по уничтожению евреев являются величайшим злодеянием и преступлением против человечности». Хотя митрополит, рискуя собственной жизнью, не думал в те страшные годы о том, что его имя будет увековечено благодарными спасенными евреями. Он думал лишь о том, чтобы спасти жизни невинных, над которыми нависла смертельная опасность.

Русский базар (Нью-Йорк). – 2000. – 30 ноября–6 декабря

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПСЕВДА

Серед видатних представників інтелектуальної еліти української еміграції почесне місце займає історик, архівіст, літературознавець і дипломат Ілько Борщак. Проте його біографія значною мірою залишалася невідомою. І коли визначний український історик Віталій Сарбей дізнався про походження І. Борщака, він назвав це сенсацією в українській історіографії.

Ілько Борщак (справжнє ім'я – Ілля Львович Баршак) народився 19 липня 1892 року в колонії Нагортав, Березнігуватського посаду Херсонської губернії. Його предки по лінії батька походили з Білорусії або Литви, по лінії матері – з Молдови. Вони переселилися на південь України у період його масового заселення кінця XVIII – XIX ст. Батько майбутнього історика Лев Михайлович Баршак був директором і викладачем початкової єврейської школи. Під час навчання у Херсонській гімназії Ілля прийняв обряд хрещення. Закінчив навчання з золотою медаллю. Згодом студіював філологію, історію і міжнародне право в Петербурзькому, Київському і Одеському університетах. В роки Першої світової війни як офіцер російської армії брав участь у військових діях. Після Лютневої революції був членом Української ради військ Румунського фронту. У складі делегації Української Народної Республіки Ілля Баршак в 1919 році виїхав до Парижу на мирну конференцію. Там він зустрічався з Вінстоном Черчиллем та іншими впливовими діячами Заходу, відстоюючи справедливе вирішення українського питання.

Залишившись у Франції як політичний емігрант, І. Борщак активно займався громадською працею, журналістикою, видавав тижневу газету «Українські вісті». Пізніше став викладати українську мову й літературу в Національній школі живих східних мов у Парижі. Однак, головним змістом його життя стала історична наука. І. Борщак ретельно вивчав архівні та бібліографічні скарби не тільки у Франції, а й в інших країнах Європи. В листі до М. Шумицького від 15 вересня 1923 року Симон Петлюра, цікавлячись політичними поглядами І. Борщака, зазначав, що Борщак є приятелем Галіпа, і це ніби говорить проти нього. Разом з тим підкреслював, що «його історичні праці, оперті на українські дані французьких архівів, показують, що він часу не марнує і в цій галузі робить корисне діло». Наслідком копітких пошуків стали численні студії українською та французькою мовами. Серед найбільш відомих назву книги про Мазепу, Орлика, «Наполеон і Україна» тощо. Загалом перу невтомного дослідника належить більш ніж 400 праць, багато з яких не втратили своєї наукової цінності й сьогодні.

Цікаво, що в 20-ті – на початку 30-их років його батько і сестра отримували з Парижу листи від Іллі, його дружини Софії та її дочки Віри. Про це свідчила родичка І. Борщака Жанна Раскіна-Безпальча. З її письмової інформації стало відомо про арешт у 1937 році батька і брата Іллі, Дмитра. Лева Михайловича Баршака звинуватили в шпигунстві на користь закордонних розвідок, а також за листування з паризькими Баршаками. Обидва додому не повернулися. Щасливішою виявилася доля заарештованої сестри Клари. Після року слідства і

тюремного ув'язнення вона з чоловіком була звільнена з-під арешту. Найстарша сестра Анна загинула з своїми дітьми в Одеському гетто. Чи знав про ці страшні втрати І. Борщак? Припускаю, що тонкий дипломат міг здогадуватися, що очікує його рідних в роки сталінського терору і під час так званого «нового порядку» нацистів. Адже Франція була окупована раніше, ніж Радянський Союз. І історик, який, за його словами, був «цілковито заангажований в нелегальній праці французького спротиву», був ув'язнений німцями. На щастя, його минула доля багатьох діячів Опору. Скажімо, його колега, видатний французький історик Марк Блок (до речі, теж єврей за походженням) був розстріляний у 1944 році.

З листів Іллі його родичі знали, що він працює під псевдо Ілько Борщак. Але в емігрантських колах ще за його життя дехто здогадувався (а може й знав?) про його справжнє ім'я та походження. Наприклад, Г. Рокитний писав у 1926 році в паризькому «Тризубі», що «невідомо, чи прізвище Ілько Борщак відповідає дійсній особі, чи, може, ця особа могла б з однаковим правом підписуватися і И. Баршах».

З огляду на це, досить дивно виглядає його вислів в листі до свого колеги, видатного історика українського права Лева Окіншевича. Розмірковуючи над питаннями віри, І. Борщак, між іншим, зазначав: «...Сам я народився, є і залишуся православний». Адже хрестився він в свідомому віці і не міг не знати, хто він за походженням. Знаємо людей, які в гімназійні роки починали писати, вести щоденники тощо. Чи не хотів І. Борщак зберегти таємницю свого походження? Мені здається, що так. Але тоді зовсім вже дивна його реакція на повідомлення Л. Окіншевича про єврейське походження матері Дмитра Дорошенка. «Я теж не знав, – писав І. Борщак, – що мати Д. І. була єврейка, що зрештою нічого, очевидячки, саме в собі не визначає. Але дійсно дивно, чому Д. І. сховав це від так званого «громадянства»! На цьому місці зазначу, що цей факт був оприлюднений у спогадах Володимира Дорошенка і не є підтверджений документально. Але річ не в тім. Адже сам Ілько Борщак мав єврейську маму й тата і принаймні не афішував цього. Щоправда, далі в листі він «виправдовує» Д. Дорошенка: «Властиво кажучи, цей факт не стільки принижує Д. І. (з вовками жити, з вовками вити), як це «громадянство», що до нього я завжди ставився з великою резервою, щоби не сказати більше...».

Після Другої світової війни І. Борщак продовжував наукову і видавничу діяльність. Коли у 1949 р. з ініціативи Івана Бучка був заснований Архів української еміграції, він став його директором. У 1949–53 роках видавав у Парижі науковий журнал «Україна» з численними власними статтями і матеріалами. Без перебільшення, цей журнал був одним з найкращих наукових періодиків української діаспори. Можна припустити, життя і стосунки І. Борщака в еміграційному середовищі не були безхмарними. В приватному листі до згаданого Л. Окіншевича, з яким він мав в 50-их роках минулого століття жваве листування, зізнавався: «Скільки я виніс в еміграції нападів і образ (тепер уже менше, принаймні, менше робиться відкрито!), але не звертав на це жодної уваги, маючи на увазі тривке, що залишиться». В іншому листі з гіркотою писав, що йому знайоме звинувачення в «зраді» та малому «патріотизмові». Між тим, І. Борщак був високопорядною і чуйною людиною. Намагався в міру сил

допомогти колегам-вченим переїхати до Франції. Залучав їх до співробітництва в своєму журналі, виплачуючи гонорари, які були своєрідною фінансовою підтримкою. Постійно запитував про хворого історика Б. Крупницького, якого не знав особисто. Заопікувався Юрієм Шевельовим. І. Борщак, за його словами, мав «слабкість» до нього. Коли Ю. Шевельов у 1951 р. був у Парижі, то часто ночував у нього. І. Борщак ввів видатного в недалекому майбутньому мовознавця до кола французьких славістів.

Видатний український історик Дмитро Дорошенко писав в приватному листі, що Борщак – дуже цікава людина, і жалкував, що його землячки не дали йому okazji познайомитись з ним, коли він був в Парижі. «...Він цікавить мене не своєю політикою, – зазначав Д. Дорошенко, – а лише як людина з науковими інтересами і – безумовно талановита». Ілько Борщак був дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. А коли постала Українська Вільна Академія Наук, видатний український історик Олександр Оглоблин заопікувався прийняттям його в дійсні члени УВАН.

Незадовго до смерті І. Борщак передав свій особовий і науковий архів до Архіву української еміграції, що зберігається при Інституті східних мов і цивілізацій у Сорбонському університеті. Деякі з його матеріалів повернулися до наукових установ в Україні.

Помер Ілько Борщак 11 жовтня 1959 року в Парижі. Україна була його любов'ю, і все своє емігрантське життя він присвятив вивченню її історії, розповсюдженню знань про Україну у Франції. По суті, до кінця життя він був найбільшим вченим-гуманітарієм української діаспори в цій країні. В останні роки в Україні перевидані деякі важливіші його праці, з'явилися гасла в довідниках тощо. Проте не маємо ще докладної наукової біографії видатного вченого і громадсько-політичного діяча. І як на мене, написання її колегами-істориками було б тривалим відзначенням одного з найталановитіших українських істориків ХХ ст., яким був Ілько Борщак.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 4 березня. – С. 23.

СВОБОДА

Пам'ятаймо
про
Україну!

Видає Український Народний Союз — SVOBODA — Published by the Ukrainian National Association

ЦІНА \$1.00 РАЗ НА ТИЖДЕНЬ ONCE A WEEK PRICE \$1.00

ХАРКІВ – «МІСТО СМЕРТІ»

«Містом смерти» назвав Харків 1941–42 років український історик В. Дубровський у своєму Різдвяному привітанні 1954 р. всім землякам, долею розкиданим по світі. Єднало їх те, що вони разом з колишнім головою «Просвіти» гуртом боролися проти голоду, холоду і ворогів в нестерпних умовах облоги міста.

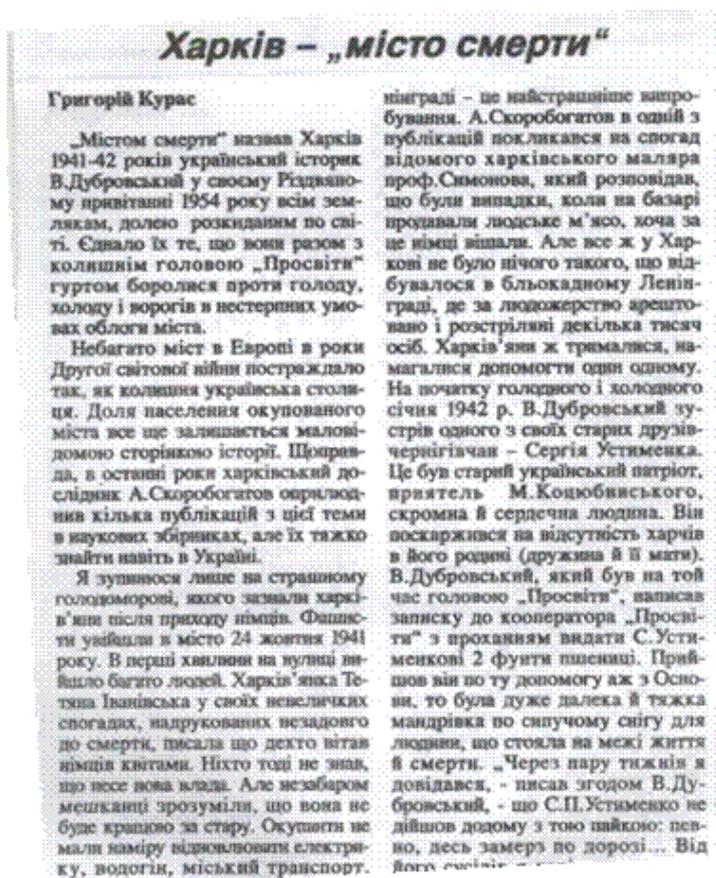
Небагато міст в Європі в роки Другої світової війни постраждало так, як колишня українська столиця. Доля населення окупованого міста все ще залишається маловідомою сторінкою історії. Щоправда, в останні роки харківський дослідник А. Скоробогатов оприлюднив кілька публікацій з цієї теми

в наукових збірниках, але їх тяжко знайти навіть в Україні.

Я зупинюся лише на страшному голодоморі, якого зазнали харків'яни після приходу німців. Фашисти увійшли в місто 24 жовтня 1941 р. В перші хвилини на вулиці вийшло багато людей. Харків'янка Тетяна Іванівська у своїх невеличких спогадах, надрукованих незадовго до смерті, писала що дехто вітав німців квітами. Ніхто тоді не знав, що несе нова влада. Але незабаром мешканці зрозуміли, що вона не буде кращою за стару. Окупанти не мали наміру відновлювати електрику, водогін, міський транспорт, крамниці не працювали, наївно було сподіватись на медичну допомогу. Незабаром відбулись перші розстріли закладників. Дуже

рано того року наступили холоди. Над жителями міста нависла голодна смерть.

Цінні свідчення про Харків часів німецької окупації знаходимо у спогадах історика Василя Дубровського, уривки з яких друкувалися у газеті «Наш Клич». Нелегально пробравшись в Харків до родини на початку війни, колишній в'язень сталінських таборів вдень наслідював виходити до міста, щоб знайти щось їстівне. В останні дні перед відходом советів енкаведисти оточили крамниці з харчами, поляли все бензином і підпалили. Горів цукор, борошно, крупи, макарони і багато інших припасів. Більшовики прирекли велике промислове місто на страшний голод взимку 1941–42 року.

Уже в грудні 1941 р. в Харкові почали з'являтися перші звістки про масові смерті від голоду. Навколо Харкова між кучугурами снігу лежали замерзлі люди. На Холодній Горі у в'язниці вмирали військовополонені. Селянки з навколишніх сіл просили німців дозволити принести їм їжу, але це було заборонено. Помирали ці люди від голоду, штучно створеного нацистами. Хоча, як не дивно, були випадки, які не вписувалися в загальну картину. В. Дубровський згадує, як німецькі вояки, що поселились у порожній синагозі на Клочківському перевулку, недалеко від нього, після обіду викочували на вулицю свою польову кухню з рештками супу в казані. Одразу біля казана виникала черга старих, дітей і жінок з бляшанками в руках. Німецький вояк наливав всім по черпаку того супу, доки казан випорожнювався. Звичайно, це був окремий епізод, який не міг врятувати мешканців міста. Голод, за свідченнями тих, хто його пережив в Харкові і Ленінграді – це найстрашніше випробування. А. Скоробогатов в одній з публікацій покликався на спогад відомого харківського маляра проф. Симонова, який розповідав, що були випадки, коли на базарі продавали людське м'ясо, хоча за це німці вішали. Але все ж у Харкові не було нічого такого, що відбувалося в блокадному Ленінграді, де за людожерство арештовано і розстріляні декілька тисяч осіб. Харків'яни ж трималися, намагалися допомогти один одному. На початку голодного і холодного січня 1942 р. В. Дубровський зустрів одного з своїх старих друзів – чернігівчан – Сергія Устименка. Це був старий український патріот, приятель М. Коцюбинського, скромна й сердечна людина. Він поскаржився на відсутність харчів в його родині (дружина й її мати). В. Дубровський, який був на той час головою «Просвіти», написав записку до кооператора «Просвіти» з проханням видати С. Устименкові два фунти пшениці. Прийшов він по ту допомогу аж з Основи, то була дуже далека й тяжка мандрівка по сипучому снігу для людини, що стояла на межі життя й смерті. «Через пару тижнів я довідався, – писав згодом В. Дубровський, – що С.П. Устименко не дійшов до дому з тою пайкою: певно десь замерз по дорозі... Від його сусідів я довідався, що він віддавав всі харчі, що здобував, дружині й тещі, а сам він «не хотів їсти», постився. Так він поклав своє життя за життя своїх рідних. Вічна йому пам'ять!». Сам історик зізнався в споминах, що врятувався з родиною від голодної смерті, вирощуючи цукрові буряки на городі за Павлівкою. Потім, як рикша, тягнув їх за 12 км додому й варив.

Українська журналістка Любов Дражевська писала, базуючись на спогадах Івана Відмича, що населення Харкова голодувало, а німці на це не звертали уваги. Так, нібито все йшло за спеціальною програмою винищення харків'ян. Земельна управа, якою керував видатний український діяч Михайло Ветухів, робила все можливе, щоб врятувати населення від неминучої смерті. Співробітники Управи, незважаючи на небезпеку, їздили на села і здобували харчі. Здобуті продукти йшли до їдалень при Земельній управі та інших установах і організаціях. Допомогу харчами в різний час діставало до двох тисяч мешканців міста. Намагалася допомогти і «Просвіта», влаштовуючи обіди з «тарілкою гарячої зупи». Хліба не було зовсім. Трохи згодом, на початку 1942 р., просвітянам почали видавати невеликі пайки: два фунти збіжжя, здебільшого пшениці. Свідком всього цього була покійна вже, на превеликий жаль, Оксана Соловей. В

одній з бесід зі мною вона згадувала епізод, який стався на її очах в січні того ж таки 1942 р. Якийсь чоловік зайшов до «Просвіти», де вона була секретарем, привітався, сів навпроти, а потім похитнувся й сповз на підлогу. Прибіг лікар М. Міщенко й констатував смерть. О. Чикаленко згадувала епізод, який стався на Сумській вулиці. Одного дня вона побачила лежачу жінку, в якій ледве впізнала сестру своєї подруги Лялю Селегень. Перед тим вона була опухла, а тут стала зовсім худа. У вечорі того дня вона і її батько померли.

На початку січня 1942 р. В. Дубровський передав через одного військового галичанина, який виїздив у коротку відпустку до Львова, листа до проф. К. (очевидно, І. Крип'якевича – Г. К.) «Я просив у тому листі, – писав В. Дубровський, – Товариство ім. Шевченка допомогти харківським науковцям – членам «Просвіти». Галичанин, хай Бог нагородить його за добре діло! – привіз мені, як голові «Просвіти», ласкавого листа від проф. К. й чималу суму німецькими окупаційними марками.

За ці марки можна було купити у перекупок харчі! Склавши в «Просвіті» список наших науковців для роздання їм цієї допомоги, я пішов розшукувати їх по Харкову, щоб особисто вручити кожному під розписку допомогу від братів – львів'ян. То був справжній порятунок в найтяжчі дні!»

Проте безжална смерть збирала багатий врожай. Англійський історик О. Верт стверджував, що в Харкові загинуло від голоду 80 тис. осіб. Український дослідник В. Кравченко називав цифру 120 тис. А цитований вже історик проф. В. Дубровський писав в одній статті, що за голодну зиму 1941–42 рр. населення Харкова зменшилося з 350 тис. (як було після втечі більшовиків) до 150 – 200 тис. Але, очевидно, найбільше відповідають дійсності цифри, подані нещодавно А. Скоробогатовим. На основі архівних джерел він зазначив, що напередодні війни населення міста становило 900 тис. чоловік.

В окупованому Харкові, а це було найбільше місто в ССРСР, захоплене німцями, було 456 тис. мешканців. У відповідності до піднімецького перепису у квітні 1943 р., який був неповним, населення Харкова становило 200 тис. чоловік, а реєстрація населення в другій половині 1943 р. дала цифру 241 тис. (за іншими даними 230 тис.). так чи інакше, навіть контрольована нацистами газета «Нова Україна» 3 квітня 1942 р. зазначила, що Харків «був власне кажучи, мертвим містом».

А всесвітньої слави академік Юрій Шевельов через багато років так написав про своє рідне місто: «...блокадний, зачумлений Харків, місто-фантом, спогад про місто». Лише з серпня 1942 р., коли була впроваджена карткова система, голод почав повільно відступати.

Щораз далі віддаляються від нас ті жахливі часи і все менше залишається їх свідків. Мемуари і усні спогади, звичайно, річ суб'єктивна, але разом з доступними архівними документами вони є цінним джерелом для вивчення нашого трагічного минулого.

І цю статтю я присвячую всім харків'янам: і тим, хто помер мученицькою смертю в 1941–43 роках, і тим, кому пощастило вижити.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 8 липня. – С. 26.

КНЯЗЬ – З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ

До 120-річчя з дня народження І. Токаржевського-Карашевича

Надзвичайно цікава постать князя, дипломата, громадсько-політичного діяча, історика, геральдиста і щирого українського патріота, на жаль, практично невідомого широкому громадянству. З нагоди ювілею присвячуємо цей невеликий нарис масстатичній постаті в модерній українській історії – постаті людини, яка не тільки вивчала історію, але й творила її.

Князь Ян (Іван-Степан-Марія) Токаржевський-Карашевич народився 24 червня 1885 р. у Чабанівці Ушицького повіту, на Поділлі. Наприкінці життя він писав у листах, що є головою роду з давнього литовського походження, але зв'язаного з Україною від XIV століття. І. Токаржевський склав докладний родовід і все життя гордився своїм давнім родом. 13 червня 1906 р. скінчив Першу Житомирську гімназію. Студював філософію і політичні науки в університеті у Фрейбурзі в Швейцарії, у Відні, Мюнхені і Тулузі. Закінчив студії 1910 р., отримавши ступінь доктора філософії і політичних наук. В своєму «*curriculum vitae*» (тобто в автобіографії – Ред.), який мені пощастило відшукати, він писав, що від 1910-го до 1918 р. мешкав в Чабанівці на Поділлі й управляв своїми маєтками. Активною громадською діяльністю І. Токаржевський почав займатися в часи Першої світової війни. Був членом різних організацій Червоного Хреста, головою Грушецького волосного комітету допомоги сім'ям військовиків, Головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим. Нарешті, у 1917 р. був обраний членом Подільського губернського та Ушицького повітового земств.

3 червня 1918 р. І. Токаржевський беззастережно стає на бік Української Народної Республіки. Вірність і відданість Україні він не втратив, попри всі тяжкі обставини життя. Неординарний перехід князя в українство не був винятковим випадком. За століття колонізації та русифікації України багато давніх українських родин втратили свою ідентичність. Згадаймо хоча б Шептицьких та Липинських. Але в часи українського національного відродження нащадки старих родів повертались до свого народу і навіть ставали його провідниками. Наш видатний історик Д. Дорошенко писав: «...Пан Токаржевський – поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як «*rolak kresowy*», але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок[ійного] Липинського, станув на укр[аїнську] державну службу, прилучився до укр[аїнського] нац[іонального] руху, вірно працюючи для Укр[аїни]. Він сам ревний римо-католик, відданий своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства». На цьому місці зазначу, що В. Липинський був шкільним товаришем І. Токаржевського і відіграв певну роль в залученні князя до української справи. В своїх споминах І. Токаржевський писав, що коли він лежав в клініці, то його відвідали Д. Дорошенко і В. Липинський, умовляли його вступити до міністерства закордонних справ і поїхати до Відня в якості радника посольства. «Пручався я, скільки міг, – згадував І. Токаржевський, – покликувався на моє непідготування, на те, що політика, а тим більше дипломатія, речі для мене чужі, але нічого не допомогло. Дмитро

18

Іванович на все знаходив відповідь і, переходячи від жарту до патріотичної проповіді, заставив мене згодитися». 11 червня 1918 р. гетьман Скоропадський затвердив постанову про призначення І. Токаржевського радником Українського

Князь – з Україною в серці

До 120-річчя з дня народження
І. Токаржевського-Карашевича

Надзвичайно цікава постать князя, дипломата, громадсько-політичного діяча, історика, геральдиста і щирого українського патріота, на жаль, практично невідома широкому громадянству. З нагоди ювілею присвячуємо цей невеликий нарис маєстатичній постаті в модерній українській історії – постаті людини, яка не тільки вивчала історію, але й творила її.

Князь Ян (Іван-Степан-Марія) Токаржевський-Карашевич народився 24 червня 1885 р. у Чабанівці Ушицького повіту, на Поділлі. Наприкінці життя він писав у листах, що є головою роду з давнього литовського походження, але зв'язаного з Україною від XIV століття. І. Токаржевський склав докладний родовід і все життя гордився своїм давнім родом. 13 червня 1906 р. скінчив Першу Житомирську гімназію. Студіював філософію і політичні науки в університеті у Фрейбурзі в Швейцарії, у Відні, Мюнхені і Тулузі. Закінчив студії 1910 р., отримавши ступінь доктора філософії і політичних наук. В своєму „curriculum vitae“ (тобто в автобіографії-Ред.), який мені пощастило відшукати, він писав, що від 1910-го до 1918 р. мешкав в Чабанівці на Поділлі й управляв своїми маєтками. Активною громадською діяльністю І. Токаржевський почав займатися в часи Першої світової війни. Був членом різних органі-

посольства. „Пручався я, скільки міг, - згадував І. Токаржевський, - покликувався на моє непідготовлення, на те, що політика, а тим більше дипломатія, речі для мене чужі, але нічого не допомгло. Дмитро Іванович на все знаходив відповідь і, переходячи від жарту до патріотичної проповіді, заставив мене згодитися“. 11 червня 1918 р. гетьман Скоропадський затвердив постанову про призначення І. Токаржевського радником Українського посольства у Відні. З літа 1919-го і до 1921 р. був спочатку радником, а потім Надзвичайним Послом в Туреччині. І виконував ще одну місію, про яку не знають дослідники. Перебуваючи на посаді радника в Константинополі (або, як пише І. Токаржевський, Царго-

Князь Ян (Іван-Степан-Марія) Токаржевський-Карашевич

гався принести якнайбільшу користь українській визвольній справі. І. Токаржевський був членом комітету „Франція-Схід“ і редактором бюлетеню „Франція-Україна“, Генеральним секретарем Французького товариства українознавства, головою трох незвичного Українського товариства фашизмознавства. В тому ж часі він співпрацював в різних часописах,

Д. Дорошенко: „Я ціню таких людей, як Токаржевський, які стали по наших боці й лишилися нам вірні, хоч він як поляк міг би зробити собі добру кар'єру в Польщі“.

роді) дипломат був тимчасово по-

виступав з лекціями на історичні

посольства у Відні. З літа 1919-го і до 1921 р. був спочатку радником, а потім Надзвичайним Послом в Туреччині. І виконував ще одну місію, про яку не знають дослідники. Перебуваючи на посаді радника в Константинополі (або, як пише І. Токаржевський, Царгороді) дипломат був тимчасово посланий до Риму представити особисто Папі Бенедиктові XV становище українського духовенства в Галичині (арешт Митрополита, переслідування та ін.). У січні 1922 р. І. Токаржевський був призначений віце-міністром закордонних справ і керуючим міністерством Української Народної Республіки в екзилі. На цій посаді він залишався до 3 вересня 1924 р., коли, за його словами, «...подався до демісії і виїхав з Тарнова через Прагу до Франції. З того часу ніколи жадної урядової посади не займав». У травні 1922 р. князь одружився з Оксаною Лотоцькою, донькою відомого українського діяча О. Лотоцького. Цікаво, що І. Токаржевський, зазначаючи цю подію в своєму життєпису, написав, не без гордоців, про її рід: «...Зі старовинної, білоруського походження з Вітебщини, боярської родини, осілої на Поділлі в XVIII ст., і Нимфодори Методіївни з Руденків з Київщини». Його дружина була теж високоосвічена людина, володіла

пером, знала кілька мов. І. Токаржевський мав одну слабкість – любив титули, цінував своє князівське походження, членство в Мальтійському ордені. У 1923 р. уряд УНР навіть видав посвідчення про його князівство. Той таки Д. Дорошенко, який сам походив зі старовинного українського роду, але ніколи не підкреслював цього, характеризує І. Токаржевського, між іншим, зазначав: «Він є трохи дивак (на мій погляд!), дорожить титулами, є лицарем Мальтійського ордену, але людина наскрізь чесна, щира й шляхетна».

З 1924 по 1936 р. князь Токаржевський-Карашевич перебував у Франції. На ці роки припадає його активна громадська і публіцистична діяльність. Насамперед намагався принести якнайбільшу користь українській визвольній справі. І. Токаржевський був членом комітету «Франція-Схід» і редактором бюлетеню «Франція-Україна», Генеральним секретарем Французького товариства українознавства, головою трохи незвичного Українського товариства фашизмознавства. В тому ж часі він співпрацював в різних часописах, виступав з лекціями на історичні теми. Вільне володіння багатьма мовами давало можливість І. Токаржевському розповсюджувати знання про Україну, її історію серед європейців. Ставав в нагоді й українцям. 30 липня 1930 р. до нього з офіційним листом звернувся представник Українського Пластового Відділу ім. С. Петлюри у Парижі Іван Попович – з проханням допомогти в перекладі на французьку пластового гимну.

Багато і плідно працював він на полі історії та геральдики. Серед його історичних праць назву хоча б дві: 1-й том «Діяря Гетьмана Пилипа Орлика» та «Походження і герб гетьмана Мазепи». Серед паперів І. Токаржевського зберіглося офіційне запрошення, підписане генералом О. Удовиченком, виступити в комбатантському Товаристві колишніх вояків Армії УНР у Франції з рефератом про гетьмана І. Мазепу 5 березня 1932 р. Дипломат і історик мав неабиякий авторитет і в міжнародних наукових колах. В часи перебування в Парижі був членом дирекції і головою ради Міжнародного геральдичного інституту.

У 1936 р. І. Токаржевський з дружиною переїхав до Італії. Опанувавши ще й італійську мову, і в цій країні пропагував українську справу. Встигав поєднувати громадські справи з працею в римських, падованських та інших архівах та бібліотеках, читав лекції про Україну. Був секретарем редакції місячника Мальтійського ордену. Писав до різних італійських часописів. В тяжкі післявоєнні часи не поривав з наукою і, звичайно, не міг не вступити до утвореної в Німеччині Української родознавчої установи та Інституту родознавства та Знаменознавства. Дякуючи Є. Архипенкові за запрошення до співпраці, І. Токаржевський у листі від 18 квітня 1948 р., між іншим, зазначав: «...За останні роки друкував я мало речей, бо голова була занята іншими справами і тепер теж маю мало часу, бо доля примушує мене відкладати мою дорогу геральдику та генеалогістику та займатися громадськими справами як голова римського відділу та заступник голови Міжнародного Союзу Чужоземних Біженців». Але попри все, як міг, сприяв розгортанню цих унікальних, зважаючи на час і обставини, установ української еміграції. Кілька його важливих розвідок були вміщені в журналі «Рід та Знамено», який редагував той таки Є. Архипенко.

Скромна і чесна людина, І. Токаржевський ніколи не просив про допомогу, хоч був у прекрасних взаєминах з єпископом І. Бучком, з католицьким духовним світом, мав приятелів і в колах Ватикану. І все ж тяжкі умови повоєнного життя змусили його звернутись до Д. Дорошенка з проханням допомогти дістатись до Америки. Намагаючись якось сприяти цій нелегкій справі, Д. Дорошенко зазначав у листі : «Я ціню таких людей, як Токаржевський, які стали по наших боці й лишилися нам вірні, хоч він як поляк міг би зробити собі добру кар'єру в Польщі. У нас він має лиш біду, злидні, жадних перспектив, а проте вірно тримається нас».

І трохи далі: «...Варто не дати загинути цим культурним людям». На жаль, у 1947 р., коли Д. Дорошенко клопотався за князя, практично неможливо було здійснити цей задум. І в серпні 1948 р. подружжя Токаржевських переїхало до Великої Британії. Останні роки життя у Лондоні старий князь майже вповні віддав проблемам визволення народів, поневолених Москвою, зокрема українського. Визначного дипломата обрали членом Центрального Комітету Антибільшовицького Бльоку Народів і Головою Делегатури АБН на Велику Британію. Він стає постійним співробітником «Визвольного шляху», друкує політичні й історичні статті.

За спогадами, жив він скромно, навіть бідно. В листі до І. Токаржевського Є. Архипенко писав 21 травня 1949 р.: «Я болю, що така визначна сила, як Ви, бідуєте в Англії. Як би скоріше відбувся виїзд до Франції. Разом якось будемо допомагати один одному». Але цьому наміру не вдалося здійснитися. На початку 1950 р. померла вірна дружина князя, а його серце перестало битися 18 листопада 1954 р. 27 листопада на цвинтарі Gunnersbury в Лондоні зібралось багато людей, щоб попрощатись з великим українським патріотом і чудовою людиною. Прийшов вклонитись і гетьманич Данило Скоропадський.

Але була й посмертна доля. 7 липня 1978 р. князь І. Токаржевський-Карашевич був перепохований на українському пантеоні в Бавнд-Бруку, в Нью-Джерзі. І тут, на американській землі, куди мріяв потрапити за життя, його тлінні останки вічно спочиватимуть серед цвіту українства.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 23 грудня. – С. 22.

Олександр Білик

ЩЕ ПРО КНЯЗЯ І. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА

Дана стаття, вміщена як додаток, – відгук на вищеподану статтю Г. Кураса про І. Токаржевського-Карашевича – засвідчує, що публікації Г. Кураса викликали значний інтерес в колах української діаспори у США.

В 51-му числі «Свободи», за 23 грудня, появилася дуже цікава стаття Григорія Кураса «Князь – з Україною в серці» про визначного політичного діяча і щирого українського патріота, князя Івана Токаржевського-Карашевича.

Я хочу розповісти про моє знайомство і спілкування з князем, про нашу співпрацю, про його особистий вклад у втілення світлих ідеалів свободи, який неодмінно буде високо оцінений нашими істориками і українською спільнотою.

17 січня 1951 року в Мюнхені відбувся конгрес Товариства українських студентів-католиків «Обнова». Наша студентська громада в Мадриді, якої я був тоді головою, делегувала мене на цей конгрес як свого представника. Опісля я залишився ще кілька днів в Мюнхені, і мене запросив на розмову Ярослав Стецько, президент АБН (Антибільшовицький Блок Народів). Він сказав, що Степан Бандера, голова Проводу ОУН, хоче також зі мною бачитись. Це мене трохи збентежило, бо я ніколи перед тим не мав нагоди зустрічатись з такими визначними людьми українського революційно-визвольного руху, хоч від 1938 року я теж був його членом.

Ще про князя І. Токаржевського-Карашевича

В 51-му числі „Свободи”, за 23 грудня, появилася дуже цікава стаття Григорія Кураса „Князь – з Україною в серці” про визначного політичного діяча і щирого українського патріота, князя Івана Токаржевського-Карашевича.

Я хочу розповісти про моє знайомство і спілкування з князем, про нашу співпрацю, про його особистий вклад у втілення світлих ідеалів свободи, який неодмінно буде високо оцінений нашими істориками і українською спільнотою.

17 січня 1951 року в Мюнхені відбувся конгрес Товариства українських студентів-католиків „Обнова”. Наша студентська громада в Мадриді, якої я був тоді головою, делегувала мене на цей конгрес як свого представника. Опісля я залишився ще кілька днів в Мюнхені, і мене запросив на розмову Ярослав Стецько, президент АБН (Антибільшовицький Блок Народів). Він сказав, що Степан Бандера, голова Проводу ОУН, хоче також зі мною бачитись. Це мене трохи збентежило, бо я ніколи перед тим не мав нагоди зустрічатись з такими визначними людьми українського революційно-визвольного руху, хоч від 1938 року я теж був його членом.

Моя зустріч з Я. Стецьком була дуже щира і ділова. Для нього важили дві засадничі

ває в Англії. Він був амбасадором України в уряді гетьмана Павла Скоропадського. З переконання він гетьманець, але наш великий прихильник і член управи АБН”. Пан Стецько запевнив мене, що князь Токаржевський може в скорому часі приїхати до Мадриду, а нашим завданням буде влаштувати для нього потрібні урядові авдієнції – з умовою, що один або двоє нас мусять бути присутніми на них. АБН покриватиме усі кошти, пов’язані з місією князя Токаржевського-Карашевича.

Повернувшись до Мадриду, я відразу сконтактувався з колегами Андрієм Листком, Дорком Барабашем, Володею Пастушком і розповів їм про мої розмови з Ярославом Стецьком та про його „еспанські пляни”. За два чи три тижні мене повідомлено з Мюнхену, що князь Токаржевський приїде до Мадриду десь близько 15 березня. Отже, нам треба було діяти негайно. Андрій і я зустрілись з о. С. Морільом, духовним опікуном нашої студентської громади, який працював в одному з департаментів зовнішніх справ, і побіжно розповіли йому про наші пляни. Він пообіцяв допомогти. Тут також поспривав і наш Володя, який мав добрі зв’язки з еспанськими урядовими чинниками.

Моя зустріч з Я. Стецьком була дуже щира і ділова. Для нього важили дві засадничі справи: дістати в еспанському уряді дозвіл на відкриття українських радіопрограм в «Радіо-Національ» та перевірити можливість прийняття до еспанської Військової академії кількох українських юнаків. Знаючи добре еспанські умови і звичаї, я відразу висловився щодо цих справ дуже песимістично. В Еспанії, мовляв, полагоджувати такі справи могли б тільки церковні особи або люди, що мають відповідні титули, але в жодному разі не ми,

звичайні українські студенти. Пан Стецько зрозумів мої застереження і авторитетно заявив: «У нас є така людина, це князь Токаржевський-Карашевич, який тепер проживає в Англії. Він був амбасадором України в уряді гетьмана Павла Скоропадського. З переконання він гетьманець, але наш великий прихильник і член управи АБН». Пан Отецько запевнив мене, що князь Токаржевський може в скорому часі приїхати до Мадриду, а нашим завданням буде влаштувати для нього потрібні урядові авдієнції – з умовою, що один або двоє нас мусять бути присутніми на них. АБН покриватиме усі кошти, пов'язані з місією князя Токаржевського-Карашевича.

Повернувшись до Мадриду, я відразу сконтактувався з колегами Андрієм Листком, Дорком Барабашем, Володею Пастуцуком і розповів їм про мої розмови з Ярославом Стецьком та про його «еспанські пляни». За два чи три тижні мене повідомлено з Мюнхену, що князь Токаржевський приїде до Мадриду десь близько 15 березня. Отже, нам треба було діяти негайно. Андрій і я зустрілись з о.С. Морільом, духовним опікуном нашої студентської громади, який працював в одному з департаментів зовнішніх справ, і побіжно розповіли йому про наші пляни. Він пообіцяв допомогти. Тут також поспривав і наш Володя, який мав добрі зв'язки з еспанськими урядовими чинниками.

За тиждень перед перед приїздом князя Токаржевського до Мадриду ми вже мали замовлену зустріч з міністром закордонних справ Еспанії Мартином Артахом. Це була високоосвічена людина, один з найздібніших дипломатів в тодішньому еспанському уряді, права рука голови держави ген. Франціска Франка.

Але й князь Токаржевський-Карашевич був чи не найздібнішим політиком в уряді гетьмана Павла Скоропадського. Був він високий на зріст, сухорлявий, зі західноєвропейськими манерами поведінки. Вільно володів дванадцятьма мовами, в тому числі арабською і турецькою. І був великим українським патріотом-самостійником.

Після приїзду князя Токаржевського ми поселили його в одному з найкращих готелів в Мадриді – в готелі «Ріц». На другий день він мав призначену зустріч з міністром Артахом, на якій ми з Андрієм Листком були теж присутні. Від нашої студентської громади ми вручили міністрові гарний альбом з деякими знімками з життя українських студентів в Мадриді. Князь з'ясував міністрові про ціль зустрічі. Як це, мабуть, вимагав дипломатичний протокол, Артахо розпочав розмову з князем французькою мовою, якою прекрасно володів наш князь, а відтак перейшов на свою рідну, еспанську. Нас дуже здивувало знання міністра Артаха про нашу історію та про боротьбу нашого народу за незалежність. Очевидно, йому були добре відомі мотиви прибуття наших студентів на студії до Еспанії. Час минав, а міністер не квапився закінчити нашу зустріч. Ми завважили, що наш князь припав йому до вподоби і він захопився його блискучою інтелігентністю і культурою. Міністер щиро пообіцяв прихильно полагодити справу українських радіопрограм в «Радіо-Національ», а щодо прийняття українських юнаків до Військової академії, то вона досить складна, але він влаштує нам авдієнцію в міністра оборони Москарда. Розмова міністра з князем перепліталась то еспанською, то французькою мовами, а ми, слухаючи цей дружній діалог двох дипломатів, були горді з того, що у нас є такі діячі, як ось наш князь Токаржевський-Карашевич.

Міністер Артахо виконав свою обіцянку. За два дні князь повідомив нас телефонічно з готелю, що генерал Москардо чекає нас завтра пополудні у своєму бюро. Нас з Андрієм опанувала неприхована нервозність. Бо ж, ніде правди діти, зустрінись з героєм Альказару, про якого писали поезії і створювали фільми, який на жертівнику боротьби з комуністичною навалою віддав на смерть своїх двох синів – це щось неймовірне!

Генерал Москардо прийняв нас у своєму бюро, в дуже дружній атмосфері. Князь Токаржевський з'ясував йому коротко про суть нашої зустрічі з ним, а він відповів, що дещо про те його вже інформував містер Артахо. Заки ми перейшли до суті справи, ген. Москардо запитав нас, чи наша УПА ще далі діє в Україні? Князь сказав, що діє, і на це ми маємо конкретні докази.

По хвилині мовчанки генерал сказав, що він одержав деякі матеріали з Німеччини і Англії про боротьбу нашої УПА. Він подивляється їх стратегію і тактику та просить нас переслати йому дещо про їхні бойові дії, бо він у цьому дуже зацікавлений.

А щодо справи прийняття наших юнаків до еспанської Військової академії, то, на думку генерала, тут можуть виникнути певні труднощі. Річ у тому, що існуючі еспанські закони не дозволяють вступу до академії негромадянам Еспанії, і цей виняток може зробити тільки еспанський парламент (Кортес).

Генерал Москардо був дуже прихильно наставлений до цієї справи і, маючи добрі зв'язки з послами в парламенті, надіється, що й цю складну проблему йому вдасться полагодити позитивно. Це був би перший випадок, що негромадяни Еспанії стали б студентами еспанської академії.

За кілька тижнів ми одержали від обох міністрів добру вістку: 20 квітня 1951 року буде впроваджена українська програма в «Радіо-Національ», це був для нас символічний день – перший день Великодніх свят.

Редакторство цих програм перебрав присланий від АБН Дмитро Штикало з Парижу. Нас також повідомлено, що еспанська Військова академія може прийняти на навчання двох наших юнаків.

Наша програма в «Радіо-Національ» діяла впродовж 22 років і була закрита в 1973 році. Але з кандидатами до військової академії вийшла досить неприємна справа.

Не враховуючи цього факту, що вік кандидата до академії не може перевищувати 18 років життя, наші політичні чинники в Мюнхені вислали до Еспанії двох наших старшин-дивізійників, які мали понад 23 роки життя і, отже, не відповідали стандартам Військової академії.

Отже, цю нагоду ми прогавили таки з власної вини. Цю аферу опісля коментував сам голова АБН Ярослав Стецько, що – «це була одна з наших невдач на зовнішньому відтинку нашої політики»...

Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – 20 січня. – С. 16.

В ТІНІ ВЕЛИКОГО БРАТА До життєпису Євгена Архипенка

Досліджуючи життя та діяльність Євгена Архипенка, при нагоді розпитував старших людей, які могли його знати. Майже всі згадували, але... про Олександра Архипенка, нашого видатного скульптора. І на жаль, ніхто не міг поділитись бодай незначними споминами про його старшого брата. Прикро, що й історики не спромоглися написати ширшу біографію цього славного українського патріота-державника.

Євген Архипенко народився 15 березня 1894 р. в Києві в сім'ї Порфира Архипенка та Поліни Матковської. Вчився в гімназії, а іспит зрілості одержав в Москві. Вищі студії відбував на електричному відділі Політехніки, здобувши звання інженера. Пізніше закінчив Петровсько-Розумовську агрономічну академію. В 1910 р. він заснував у Києві хліборобсько-селянський часопис «Рілля». Тоді ж в Архипенка та його співробітників виникла думка заснувати Українську Селянську Партію (УСП). Сталося це в 1912 р. Важливість цієї події зазначив у своєму слові перед Панахидою по Є. Архипенкові в Лондоні протопресвітер Української Православної Церкви о. Ігор Губаржевський. Він, зокрема, сказав: «Покійний Євген Порфирівич Архипенко заснував Українську

В тіні великого брата До життєпису Євгена Архипенка

Досліджуючи життя та діяльність Євгена Архипенка, при нагоді розпитував старших людей, які могли його знати. Майже всі згадували, але... про Олександра Архипенка, нашого видатного скульптора. І на жаль, ніхто не міг поділитись бодай незначними споминами про його старшого брата. Прикро, що й історики не спромоглися написати ширшу біографію цього славного українського патріота-державника.

Євген Архипенко народився 15 вересня 1894 р. в Києві в сім'ї Порфира Архипенка та Поліни Матковської. Вчився в гімназії, а іспит зрілості одержав в Москві. Вищі студії відбував на електричному відділі Політехніки, здобувши звання інженера. Пізніше закінчив Петровсько-Розумовську агрономічну академію. В 1910 р. він заснував у Києві хліборобсько-селянський часопис «Рілля». Тоді ж в Архипенка та його співробітників виникла думка заснувати Українську Селянську Партію (УСП). Сталося це в 1912 р. Важливість цієї події зазначив у своєму слові перед Панахидою по Є. Архипенкові в Лондоні протопресвітер Української Православної Церкви о. Ігор Губаржевський. Він зокрема сказав: «Покійний Євген Порфирівич Архипенко заснував Українську Селянську партію, яка мала найміцніше коріння на Україні. Неточною є інформація, нібито покійний був головою еміграційної Української Селянської Партії. В тому ж і справа, що був він головою Української Селянської партії, що діяла в Україні, що була співтворцем української державности, Української Народної Республіки. Він був головою партії, яка була за-

І. Антоненко (зліва) на відвідинах у Євгена Архипенка. Дорніштадт, 1956 р.

Архів УВАН у США. Друкується вперше.

ва партії, ані її члени ніколи не паплюжили інших політичних партій, провідників уряду...

В роки Першої світової війни Є. Архипенко займав ряд посад у відділі Уповноваженого міністерства землеробства у Київській губернії з закупівлі худоби для армії. Активна діяльність Є. Архипенка розпочалася під час української національної революції 1917 р. 13 липня цього ж

кооперації. Сам Є. Архипенко був членом управи і секретарем «Сільського Господаря», кооперативної централі, що її заклав разом зі своїми однопомцями Ковалем і о. Добрянським.

Справжній злет політичної кар'єри Є. Архипенка відбувся за часів Директорії Української Народної Республіки (УНР). У 1918-1919 рр. займав ряд посад в міністерстві земельних справ.

Селянську партію, яка мала найміцніше коріння на Україні. Неточною є інформація, нібито покійний був головою еміграційної Української Селянської Партії. В тому ж і справа, що був він головою Української Селянської партії, що діяла в Україні, що була співтворцем української державности, Української Народної Республіки. Він був головою партії, яка була заснована ще перед

революцією 1917 року». Отець Губаржевський згадав, як його батько, теж священник, на виборах уже після революції голосував за список цієї партії, на чолі якої стояв Є. Архипенко. І ще на одну цікаву річ звернув увагу о. Губаржевський. Він відзначив, що сила Селянської партії була ще й у тому, що ані голова партії, ані її члени ніколи не паплюжили інших політичних партій, провідників уряду...

В роки Першої світової війни Є. Архипенко займав ряд посад у відділі Уповноваженого міністерства землеробства у Київській губернії з закупівлі худоби для армії. Активна діяльність Є. Архипенка розпочалася під час Української національної революції 1917 р. 13 липня цього ж року він був призначений на посаду Директора агрономічної допомоги в секретаріаті земельних справ. Водночас співпрацював у часописі «Хліборобська справа», який виходив у Києві. За часів влади гетьмана П. Скоропадського члени УСП відійшли від адміністративних посад, а натомість зосередили свої сили в праці української кооперації. Сам Є. Архипенко був членом управи і секретарем «Сільського Господаря», кооперативної централі, що її заклав разом зі своїми однодумцями Ковалем і о. Добрянським.

Справжній злет політичної кар'єри Є. Архипенка відбувся за часів Директорії Української Народної Республіки (УНР). У 1918–1919 рр. займав ряд посад в міністерстві земельних справ. А в кабінеті С. Остапенка був міністром земельних справ. Здається, не позначилося на Архипенкові призначення його бунтівним отаманом Оскілком комісаром для цивільних справ. Адже під час прем'єрства В. Прокоповича 27 травня 1920 р. він обійняв посаду міністра народного господарства. Одночасно Є. Архипенко був доцентом новозаснованого Кам'янець-Подільського університету. У цей же період заснує нові сільськогосподарські товариства, кооперативи. Тяжкі матеріальні умови життя змусили Є. Архипенка відіслати родину з Тарнова до Бессарабії, а самому переїхати на Волинь.

Наступні роки Є. Архипенко співпрацював в різних кооперативних організаціях на Волині. Видавав часопис «Сільський Світ» у Львові – Перемишлі, у Львові відновив видання журналу «Українське пасічництво». Його підручник з пасічництва мав значну популярність на Волині і в Галичині. Численні документи, які висвітлюють його діяльність з цього часу, а також особисті матеріали зберігаються тепер у Національній бібліотеці у Варшаві.

У 1944 р. вчений-агроном виїхав з родиною до Німеччини. В тих коротких довідках, які існують про Є. Архипенка, про цей останній період його життя зазначено лише, що займався геральдиком. Але вивчення американського архіву вченого, листування, яке розкидано по інших сховищах, дає можливість зрозуміти, яку подиву гідну діяльність розвинула ця немолода вже людина у вкрай несприятливих умовах післявоєнної Німеччини. Є. Архипенко взявся за незвичну, як на його фах працю. Він ініціював і фактично очолив розбудову Української Родовідної Установи (РУ) і видання часопису «Рід та Знамено». Старий діяч, очевидно, добре розумів, що збереження і вивчення відомостей про старі українські роди, їхні герби є важливим чинником для відродження незалежної України, в яку вірили, незважаючи на все, українські патріоти-ідеалісти того часу. Є. Архипенко залучив до праці таких відомих вчених з

генеалогії та геральдики, як М. Міллер, В. Сенютрович-Бережний, М. Битинський та ін. Зусиллями цих ентузіастів виходив журнал «Рід та Знамено», деякі статті розповсюджувались окремими відбитками. Малюнки гербів, які часом виконував знаний маляр В. Кричевський, доводилося вклеювати на окремих аркушах. Зрозуміло, папір і друк часопису не був першорядний. Але значення публікацій УРУ відзначали вже сучасники. Відомий український археолог М. Міллер у листі до Є. Архипенка з 25 липня 1949 р. між іншим, писав: «...вихід в світ кожного видання УРУ – являє собою новий щабель в розвитку української культури, і в своєму значінні виходить далеко за межі лише національних інтересів». На початку 1947 р. був заснований Інститут Родознавства та Знаменознавства. І хоча формально його головою став М. Міллер, все листування йшло на адресу Є. Архипенка. В пляхах невтомного діяча було видання генеалогічної енциклопедії, підготування ґрунтовних праць з цієї ділянки визначних фахівців. Один з них, видатний український історик О. Оглоблін, який тісно співпрацював з Є. Архипенком, вельми емоційно зізнався в листі до останнього: «Захоплений Вашою енергією й дуже радий, що мені судилося працювати з Вами».

Разом з тим вчений не припинив своєї участі в партійних справах. За кілька років до смерті заходився видавати часопис «Селянин України». Як провідник УСП був членом Української Національної Ради. Матеріяли з його архіву свідчать, що Є. Архипенко брав участь в різних допомогових організаціях українських скитальців. Зберігав наукові праці й рукописи з різних галузей сільського господарства, зокрема бджільництва. Проводив велике листування. Був цілком заглиблений в наукових та партійних справах. Майже ніколи не писав про своє здоров'я, умови життя. А воно було нелегке. У листі до М. Міллера від 14 листопада 1950 р. Є. Архипенко нагадував, що його переселили до Баварії й певно на дуже короткий час. Мав бажання переїхати далі на захід, бо занадто близьке було сусідство «товаришів». Однак, «...доводиться лишатися в Німеччині на досить непевних умовах. В дім для старих я не хочу йти. В американській зоні також платять 36 м. місячно і дають приміщення. За ці гроші можна прожити. Очевидно, умови в англійській зоні значно ліпші, бо, кажете, платять 70 м. місячно. Для наукової праці безсумнівно в Німеччині далеко кращі умови», – писав Є. Архипенко М. Міллерові в цьому листі. Можливо, Є. Архипенко мав запрошення від брата Олександра переїхати до Америки. Але наразі я не знайшов жодної згадки про такі плани. Якщо й було таке запрошення, старий діяч, ймовірно, вважав, що з огляду на свій вік та умови, які склалися для його праці, вже не варто змінювати життя. Можливо, на його намір залишитися в Європі в якійсь мірі вплинув його колега, визначний бібліограф і науковий діяч Лев Биховський. В першому ж листі з Нью-Йорку, з 23 червня 1948 р., до Франкфурту-на-Майні, де в той час мешкав Є. Архипенко, він, між іншим, зазначив: «Ви маєте рацію що сюди не їдете!». Цікаве й інше повідомлення Л. Биховського з цього листа: «Цими днями маю бути у Вашого брата, який не відограє тут жадної громадської ролі!».

Але Олександр Архипенко зробив надзвичайно важливу справу. Коли Є. Архипенко був вже в тяжкому стані, він написав листа видатному історикові Наталії Полонській-Василенко з проханням заопікуватися архівом брата. І цей

великий архів невдовзі після смерті господаря був пересланий до Нью-Йорку і зберігається в Колумбійському університеті.

Помер Є. Архипенко після тяжкої хвороби 14 липня 1959 р. в домі для старих у Дорнштадті. Похорон відбувся на цвинтарі Альтерсгайм 17 липня, за участі численної кількості українців з Дорнштадту, Ульму та Нового Ульму. Віддали останню шану заслуженому українському діячеві голова Української Національної Ради Іван Багряний з родиною та керівник Ресорту Військових Справ УНРади генерал-хоружний А. Вовк.

З плином часу відходять не тільки люди, але й згасає пам'ять про багатьох з них, і то, на превеликий жаль, нерідко назавжди. Очевидно, наша історична пам'ять недосконала. Проте ім'я визначного українського патріота, науковця, чесно й беззастережно відданої справі відродження незалежної України людини – Євгена Архипенка вже посіло своє почесне місце в історії бурхливого ХХ століття.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – 5 травня. – С. 23.

М. МОГИЛЯНСЬКИЙ ТА В. МІЯКОВСЬКИЙ – ДВА ВЗІРЦІ ШЛЯХЕТНОСТІ

З історії української інтелігенції

Серед видатних діячів науки та культури, які жили в минулому столітті, ці дві особистості вирізняються своєю неординарністю, неподібністю до інших. В них було багато спільного. Обидва були дворянського походження, отримали блискучу освіту. Інтелігенти в повному розумінні слова, вони жили високими духовними потребами, кохалися в літературі й мистецтві, мали спільні естетичні уподобання. Сповна скуштували сталінських репресій. І навіть смерть прийшла до них в один день – 22 березня, щоправда, з різницею в 30 років.

Коли відбулося їхнє знайомство, зараз встановити тяжко. Адже на початку ХХ ст. обидва мешкали в Петербурзі. І якщо вони не познайомилися особисто, не виключено, що чули один про одного. Напевно відомо, що в липні 1923 р. М. Могилянський переїхав до Києва, і саме тоді й сталася його перша зустріч з В. Міяковським. Як видно з листа М. Могилянського за 25 липня 1936 р., цей липневий день був своєрідним ювілеєм початку його київського життя, що ознаменувався обідом у Міяковських. В цьому і наступних роках вони бачились часто. М. Могилянський був обраний на посаду керуючого справами Постійної комісії ВУАН зі складання «Біографічного словника діячів України». У цій Комісії співпрацював і В. Міяковський. Але не тільки співпраця в Академії чи спільні естетичні смаки поєднали їх. Напевно, вони відчували духовну близькість один до одного. М. Могилянський часто відвідував родину Міяковських у їх казенному помешканні в будинку Архіву, який розташувався на території

Софіївського собору. Про це мені розповідала дочка В. Міяковського О. Міяковська-Радиш. Не знаємо, про що йшлося в їх бесідах. Високоерудовані люди, вони, очевидно, не обмежувались обговоренням буденних справ, або книжкових новинок. Ймовірно, не обійшли вони й болючих для М. Могилянського нагінок на нього з приводу оповідання «Вбивство» і заборони друкуватись. На мою думку, ніяких політичних розмов у них не було. На цьому місці слід зазначити, що і М. Могилянський, і молодший за нього В. Міяковський належали до тієї частини демократичної інтелігенції, що не влилася в еміграцію, а обрала позицію формальної лояльності щодо радянської влади, хоч і з неоднаковою мірою її сприйняття. Проте вони використовували найменшу можливість для праці на користь свого народу.

Але настав трагічний для української культури 1929 р. Почалися арешти української інтелігенції. 21 серпня цього року був ув'язнений і В. Міяковський. Після тривалого слідства його заслали на 5 років за Полярне коло, в Кандалакшу. Після повернення до Києва у 1933 р. В. Міяковський не міг і думати наукову працю. Жив з дружиною і донькою у маленькій кімнаті. Але чи не найбільшим

М. Могилянський та В. Міяковський - два взірці шляхетности

З історії української інтелігенції

Серед видатних діячів науки та культури, які жили в минулому столітті, ці дві особистості вирізняються своєю неординарністю, неподібністю до інших. В них було багато спільного. Обидва були дворянського походження, отримали блискучу освіту. Інтелігенти в повному розумінні слова, вони жили високими духовними потребами, кохалися в літературі й мистецтві, мали спільні естетичні уподобання. Словна скуштували сталінських репресій. І навіть смерть прийшла до них в один день - 22 березня, щоправда, з різницею в 30 років.

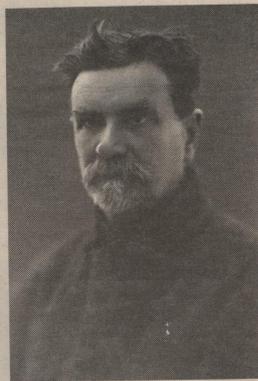
Григорій Курас,
УВАН у США, Нью-Йорк

Коли відбулося їхнє знайомство, зараз встановити тяжко. Адже на початку ХХ ст. обидва мешкали в Петербурзі. І якщо вони не познайомилися особисто, не виключено, що чули один про одного. Напевно відомо, що в липні 1923 р. М. Могилянський переїхав до Києва, і саме тоді й сталася його перша зустріч з В. Міяковським. Як видно з листа М.Могилянського з 25 липня 1936 р., цей липневий день був своєрідним ювілеєм початку його київського життя, що ознаменувався обідом у Міяковських. В цьому і наступних роках вони бачились часто. М.Могилянський був обраний на посаду керуючого справами Постійної комісії ВУАН зі складання «Біографічного словника діячів України». У цій Комісії співпрацював і В.Міяковський. Але не тільки співпраця в Академії чи спільні естетичні смаки поєднали їх. Напевно, вони відчували духовну близькість один до одного. М.Могилянський часто відвідував родину Міяковських у їх казенному помешканні в будинку Архіву, який розташовувався на території Софіївського собору. Про це мені розповідала дочка В.Міяковського О.Міяковська-Радиш.

зазначити, що і М.Могилянський і молодший за нього В.Міяковський належали до тієї частини старої демократичної інтелігенції, що не влилася в еміграцію, а обрала позицію формальної лояльності щодо радянської влади, хоч і з неоднаковою мірою її сприйняття. Проте вони використовували найменшу можливість для праці на користь свого народу.

Але настав трагічний для української культури 1929 рік. Почалися арешти української інтелігенції. 21 серпня цього року був ув'язнений і В.Міяковський. Після тривалого слідства його заслали на 5 років за Полярне коло, в Кандалакшу. Після повернення до Києва у 1933 р. В.Міяковський не міг і думати про наукову працю. Жив з дружиною і донькою у маленькій кімнаті. Але чи не найбільшим було те, що мало хто з колишніх друзів та співробітників мали бажання спілкуватись з колишнім зеком. Його уникали, боялися говорити. Повернувшись із заслання, В.Міяковський ще застав у Києві свого старшого друга і мав можливість з ним спілкуватись. Але вже в грудні 1933 р. М.Могилянського було звільнено з ВУАН з характеристикою, яка фактично свідчила, що він є «ворог народу». Всі його спроби добитися справедливості були марні. Не маючи змоги жити в Києві, він змушений був по-

„вільну людину“ за тих часів. Звідти він їздив до Москви, Ленінграду. Тому неправильним є твердження історика І.Верби, який писав, що Н.Полонська-Василенко допомогала у з'ясуванні документами М.Могилянському, що відбував покарання в Карелії. Помилявся і визначний літературознавець П. Одарченко, який назвав М.Могилянського серед заарештованих, розстріляних і знисених каторжною працею в таборі і на засланнях видатних діячів України. Так, М.Могилянський був увільнений з Академії 2 грудня 1933р. У звіті про діяльність соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р., між іншим, зазначалося: „...М.М.Могилянський займався вивченням нацдемівських петлюрівських діячів, бандитів, отаманчиків (Ангел), українських князів, поміщиків, сахарозаводчи-

Михайло Могилянський; Архів В. Міяковського. Друкується вперше. На зворотньому боці напис: „За спеціальним замовленням Милому Володимирі Варламовичу Міяковському. З любов'ю, Мих Могилянський. Київ, 4 травня 29р.“.

було те, що мало хто з колишніх друзів та співробітників мали бажання спілкуватись з колишнім зеком. Його уникали, боялися говорити. Повернувшись із заслання, В. Міяковський ще застав у Києві свого старшого друга і мав можливість з ним спілкуватись. Але вже в грудні 1933 р. М. Могилянського було звільнено з ВУАН з характеристикою, яка фактично свідчила, що він є «ворог народу». Всі його спроби добитися справедливості були марні. Не маючи змоги жити в Києві, він змушений був поїхати на Ведмежу Гору, де в концтаборі відбувала покарання його старша дочка Ладя. Звідти, а трохи пізніше з Дмитрова, де Ладя працювала на будівництві каналу «Москва-Волга», він почав писати друзів. Слід наголосити, що М. Могилянський перебував у дочки як вільна

людина, якщо взагалі можна говорити про «вільну людину» за тих часів. Звідти він їздив до Москви, Ленінграду. Тому неправильним є твердження історика І. Верби, який писав, що Н. Полонська-Василенко допомагала у з'ясуванні документами М. Могилянському, що відбував покарання в Карелії. Помилявся і визначний літературознавець П. Одарченко, який називав М. Могилянського серед заарештованих, розстріляних і знищених каторжною працею в таборах і на засланнях видатних діячів України. Так, М. Могилянський був увільнений з Академії 2 грудня 1933 р. У звіті про діяльність соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р., між іншим, зазначалося: «...М. М. Могилянський займався вивченням нацдемівських петлюрівських діячів, бандитів, отаманчиків (Ангел), українських князів, поміщиків, сахарозаводчиків і попів, і зовсім ігнорував вивчення революційних діячів, особливо доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва (Артем Ф. О.), Антонов-Овсієнко й інші». Справді, в ті часи звільнення з праці та ще з такою характеристикою неминуче вели, як мінімум, до арешту. Але, виходить, були окремі виключення. Мабуть, каральні органи чогось вичікували, а потім, можливо, і забули про нього. Тим паче, що «роботи» в них ставало все більше. Так чи інакше, М. Могилянський не був ані заарештований, ані засланий.

Листів В. Міяковського збереглося (і то дивом) лише кілька. А от листи М. Могилянського переховуються в дочки В. Міяковського. Вони мандрували з вченими шляхом Київ – Львів – Прага – Трансфельден – Авгсбург – Нью-Йорк. Один цей факт заслуговує на подив і велику повагу. З епістолярію вимальовується картина глибокої духовної і особистої близькості М. Могилянського та В. Міяковського. І це при тому, що вони були не зовсім подібні. Маю на увазі різницю і їхньому характері та темпераменті. Надзвичайно колоритна постать, з великим інтелектуальним потенціалом, М. Могилянський вирізнявся навіть серед славнозвісних імен київської інтелігенції тих часів. Відомий літературознавець Г. Костюк писав у споминах, що його вчитель проф. Б. Якутський, згадуючи про славетних людей, які були в нього, говорив, що приходив «як патріярх Михайло Михайлович Могилянський». Н. Полонська-Василенко, яка добре знала М. Могилянського і листувалася з ним, дуже влучно зауважила: «Могилянський був натура гаряча, він не міг взагалі розмовляти спокійно..., не міг реагувати спокійно на те, що вважав шкідливим, непорядним». В. Міяковський був більш врівноваженою людиною, надзвичайно принциповою, з чітко окресленими поняттями честі та гідності. Всім були відомі його високі моральні якості. В той же час український журналіст М. Кучер в статті про М. Міяковського писав, що з проф. Міяковським як з людиною нелегко було жити, не міг терпіти докорів, мав свої виразні симпатії та антипатії, від яких не хотів відмовитися.

Все листування просякнуто обміном думками про перевидання старих і вихід нових книжок, про публікації сучасних їм літераторів. М. Могилянський, який добре знав, скажімо, М. Рильського та П. Тичину, висловлював свої міркування щодо їхньої творчості. Вражає діапазон інтересів цих людей. Їх цікавили різноманітні ділянки інтелектуального життя. М. Могилянський мав чудову бібліотеку ще в Петербурзі. А потім в Києві. Після звільнення з Академії, залишив в Києві багато видань. В листах до В. Міяковського пристрасний бібліофіл часто

згадував свої книжки і все сподівався врятувати хоча б частину з них. Н. Полонська-Василенко свідчила, що М. Могилянський був настільки закоханий у книжки, що волів тижнями не обідати, не витратити гроші на одяг, але купувати найдорожчі видання. Але в тяжкому для нього 1937 р. проза життя змусила його звернутися до свого друга з проханням продати, по-можливості, частину книжок, щоб придбати калаші.

Як відомо, М. Могилянський був другом і перекладачем М. Коцюбинського і все життя відстоював його світле ім'я. В листах він спростовував перекручення та відверті брехні стосовно М. Коцюбинського, його дружини Віри Устимівни, які появилися в наукових та літературних творах.

Але, очевидно, найголовнішим змістом листів є прояви особливої теплоти та дружби до В. Міяковського. М. Могилянський не міг спокійно жити, коли не отримував хоча б коротеньких повідомлень від друга. Постійно просив, навіть благав писати, хоча б коротко. «Декілька слів від Вас – для мене бальзам цілющий», – зізнавався він в листі за 1 вересня 1935 р., неодноразово згадував про зустрічі, товариські бесіди за кухлем пива. З присутньою йому емоційністю писав: «...За півгодини візити до Вас, здається, віддав півроку життя, хоч його вже, мабуть, небагато для мене лишилось». Для Могилянського взагалі взаємини з людьми були найбільшим скарбом. Підкреслював, що серед людей, стосунками з якими особливо дорожив, В. Міяковський завжди і незмінно стояв в перших лавах його численних друзів. Дуже переймався М. Могилянський здоров'ям родини В. Міяковського, хвилювався, коли хворіли його рідні. Він обурювався тим, що така творча людина повинна займатися не тим, до чого мала нахил і бажання з юнацьких років. З листів видно, що і В. Міяковський морально підтримував старшого за віком друга, заохочував до літературної праці.

В листах відчувається справжня любов до Києва, яка не полишала старого письменника до кінця життя. Відірваний від рідного міста, зізнався другові: «Що стосується туги, то, знаєте, іноді ось здається достатньо мені пройтись по Володимирській горці, вдихнути наддніпрянського повітря, глянути на луки і ліси Чернігівщини, – розтаяла б моя туга безслідно і без залишку...». Але в тверезі хвилини він розумів, що це є ілюзія.

Перед війною М. Могилянський відчував, що життя підходить до кінця, але листування було таке ж жваве, як у 1935–36 рр. Незважаючи на вік, тяжку хворобу, глибоку моральну травму, викликану втратою Ладі й Дмитра, він продовжував писати мемуари, підготував ще два романи, пробував себе в поезії, вивчав англійську мову. До речі, за думкою сучасного дослідника літературної творчості М. Могилянського С. Кривенка, якби романи Могилянського були опубліковані, неминуче стали б помітним явищем тогочасної прози, оскільки зачіпали гострі питання сучасності. Але якщо в попередніх листах М. Могилянський, як то кажуть, «виливаючи душу», писав про неможливість друкуватися, боляче сприйняв той факт, що навіть не розглянули його спогад про цікаву бесіду з М. Коцюбинським тощо, то вже 5 серпня 1940 р. зізнався що цінить становище невідомості і не хоче з ним розставатися. В цей час М. Могилянського, який на кілька місяців приїхав до Ленінграду, провідала пані О. Міяковська. Це сталося влітку 1940 р., бо 1 вересня цього ж року він писав

В. Міяковському про радість від зустрічі з його донькою, яку пам'ятав маленькою дівчинкою. Як розповідала мені пані Оксана, бесіда була, як то кажуть, «про погоду». Друг її батька не зачіпав гострих тем, тим більше не згадував про долю дітей. Постарілий і посивілий письменник час від часу прикладав палець до вуст і показував на стіни і стелю. Боявся, щоб їх не почули. В останніх листах яскраво відчувається туга доживаючої свій вік людини. Скажімо, в листі від 12 березня 1941 р. з Дніпропетровська, повідомляв, що від тутешнього життя абсолютно ізольований. Тільки по неділях грав в преферанс з вдовою Д. Яворницького та двома її сестрами. «Це у мене називається «жити повним життям», – додавав він з гіркою іронією. Н. Полонська-Василенко згадувала, що дружина Д. Яворницького Серафіма писала їй, що іноді вечорами до них приходив М. Могилянський, і вони дуже полюбили цього милого, культурного й нещасливого чоловіка. Останню листівку В. Міяковському М. Могилянський відіслав 5 червня 1941 р.

З початком війни старий та хворий письменник з молодшою дочкою Іриною в товарному вагоні був евакуйований до Красноярського краю. В останні місяці життя М. Могилянському довелося ще в 50-ті градусні морози заготовляти дрова в тайзі. Середня дочка письменника Олена згадувала, що батько ще щось писав, але, на жаль, ніяких записок після смерті не лишилось. Імовірно, то були листівки до друзів, в яких він цікавився їхнім здоров'ям, діяльністю Академії Наук УРСР. Деякі з них мені вдалося в свій час розшукати. Напівголодне існування і відсутність ліків прискорили кінець цієї змученої випробуваннями життям людини. Багато років тому племінник М. Могилянського, російський літературознавець О. Могилянський розповів авторові цих рядків, що причиною смерті було, як тоді казали, білокрів'я. М. Могилянський помер 22 березня 1942 р. в селищі Велика Мурта. На превеликий жаль, ще і зараз зустрічається хибна дата його смерті – 1944 р. Могила М. Могилянського, на якій дочки одразу поставили дерев'яний хрест, не збереглася, про що з сумом мені писала О. Могилянська.

По іншому склалася доля В. Міяковського. Він залишився в окупованому німцями Києві. В неймовірно складних умовах війни і скитальщини продовжував займатися наукою. В 1945 р. разом з іншими вченими заснував УВАН. Був керівником Музею-Архіву Академії, віддаючи всі сили і час нагромадженню архівних і бібліотечних скарбів. «Висока постать зі шляхетним обличчям, віддзеркалюючим такий же шляхетний характер, задумана й вічно зайнята – являлася одним із головних стовпів Академії. Це був напевно, без перебільшення, живий, гідний наслідування примір жертвенної відданості вільній українській науці, достойний згадки в анналах тої ж науки», – писав відомий історик О. Домбровський. Помер В. Міяковський в шпиталі Св. Луки у Нью-Йорку 22 березня 1972 р. До кінця життя він не забував свого давнього друга. Йому є свідчення. В одному з листів до О. Пилиповича В. Міяковський писав, що на всі діла лишається мало часу, але треба виконати обов'язок перед пам'яттю деяких друзів, серед яких – Михайло Могилянський. Коли вийшла стаття-спосмин про М. Могилянського Н. Полонської-Василенко, В. Міяковський написав їй розлогого й емоційного листа. В ньому він зізнався, що М. Могилянський є клаптиком його життя. «Ви розумієте тепер, – писав він, – як радісно мене

схвилювало те, що Ви вперше згадали про Миха. Мабуть, багато людей, а з молодшого покоління ніхто не знає навіть імені цієї прекрасної людини». Зазначав, що тепер, коли йому відомо про те, що друга нема на світі, можна писати про нього.

Авторові цих рядків пощастило отримати ще одне, і то дуже цінне, свідчення великої дружби М. Могилянського і В. Міяковського. В одному з листів визначний історик та громадський діяч М. Антонович писав мені про цих людей: «...Вони були душевними братами, як би це можна було висловити. Такої близькості душ мало хто міг зазначити... Пригадую, як Вол[олодимир] Варл [амович] просто оживав, коли сходила мова на Мих Миха. Ту рідність душ можна було із слів В[олодимира] В[арламовича] дуже жваво вичути і пережити разом з ним». І далі М. Антонович зазначав: «Я дуже вдячний, що мав нагоду говорити з В[олодимиром] В[арламовичем] про Мих Миха і через його призму 'познайомитися' з Мих Михом». На жаль, постійно зайнятий в УВАН, В. Міяковський не встиг написати спомини про друга. Про що залишається дуже шкодувати.

Насамкінець, висловлю думку, що дружба й долі М. Могилянського та В. Міяковського є цікавою і важливою сторінкою в науковому, духовному та повсякденному житті української гуманітарної інтелігенції 20–30-х рр. ХХ ст. І з цього погляду, можливо, вона є цікавою не лише історикам та літературознавцям. Залишається висловити щиру вдячність пані Оксані Радиш за використані матеріали з її родинного архіву та унікальні світлини, передані авторові.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2006. – 1 вересня. – С. 15, 23.

ПОДВИГ МАЙОРА В. КЛОДНИЦЬКОГО

В історію єврейського населення України 1919–1920-ті рр. вписані як найтрагічніші часи. Погроми, до яких вдавалися різні отамани – білі, червоні, а також деякі петлюрівські формації, забрали десятки тисяч життів. Ще більше залишилося фізично й морально травмованими, без засобів існування. Але навіть серед цього здичавіння знаходимо випадки людяності і справжнього героїзму – про це свідчить вміщена нижче розповідь.

В серпні 1919 р. майор артилерії Української Галицької Армії (УГА) Володимир Клодницький був призначений командувати залогою в подільському містечку Хмельник. Напередодні його прибуття сталася трагічна подія, яка спровокувала погром.

Зраз тяжко в'яснити всі обставини справи. Достеменно відомо, що єдина дочка єврейського торговця Роза Соколянська вийшла заміж за українського селянина й охрестилася. Батько відмовився від неї, але мати дала їй дві корови і ювелірні речі – як весільний подарунок. Розлучений батько пішов у сусіднє село Кирилівку й підпалив хату дочки й свого зятя.

На нещастя, вітер швидко розніс вогонь, і все село вигоріло вщент. Обурені селяни озброювались, готуючись до погрому містечка. Довідавшись про це, майор наказав своїм воякам бути в повній бойовій готовності. Сам командир рішуче втрутився у справу. Він звернувся з мудрою промовою до збуджених людей, пояснивши, що його військо покликане допомогти будувати державу, але це не можна робити на крові. Довів, що в нашій нації повинен бути закон і порядок, пообіцяв розібратися й покарати винних. Його слова справили неабияке враження на селян, і вони повернулися до своїх домівок. Майже неминучий погром євреїв був щасливо відвернутий.

На знак вдячності делегація єврейської громади на чолі з головним рабином Йосефом Леїром запропонувала майорові 200,000 царських рублів. Відомий єврейський діяч д-р Йосип Ліхтер свідчив, що В. Клодницький відмовився приймати ці гроші як особистий подарунок, але використав для потреб як євреїв, так і своїх вояків. Єдине, що він попросив у рабина, це посвідку про те, що зробив для єврейського населення Хмельника.

Пізніше майор отримав листа від рабина Й. Леїра, в якому той закликав рабинів всіх єврейських громад сприяти В. Клодницькому в його військовій чи цивільній кар'єрі. Рабин писав, що під час перебування на посаді командира залоги Хмельника майор виявив неабиякий адміністративний талант, досвід в організації шпиталів, старечих домів. Забезпечував хлібом та паливом бідних. Брав участь у всіх зборах, в тому числі і єврейських. Цікаво, що рабин відзначив повагу галицького командира до сіоністського руху і неодноразово висловлював готовність допомогти євреям розбудувати їх державу на священній землі їх батьків.

Слід зазначити, що майор В. Клодницький виявив себе і як добрий адміністратор. Його бригада охороняла від грабіжників цукроварні й отримувала за заощаджений цукор гроші, за які купували шкіру в Уланові на взуття для вояків. Таким самим способом отаман добував матеріали на однострої та білизну. Наслідком цього стрільці бригади були одягнуті, взуті й неголодні. Не дивно, що вояки любили свого командира. Розумною й доцільною діяльністю В. Клодницький здобув для себе й своєї залоги симпатії серед населення і це, очевидно, викликало в когось заздрість, а відтак звинувачення в зловживаннях. Слідство провадив незалежний військовий діяч, підполковник СС Армії УНР Михайло Курах. Згодом, у Вінниці, він доповів про несправедливість закидів і висловлював вдовolenня, що спричинився до реабілітації людини, яку безпідставно кривдив його таємний ворог інтригами й наклепами. На цьому місці доречно наголосити на тому, що В. Клодницький добре знав римське право і впродовж життя дотримувався його постулатів, зокрема, – *honeste vivere* (жити чесно). Аж ніяк не применшуючи заслуг майора, варто зауважити, що УГА була добре організована й боєздатна. Вона відзначалася високою національною свідомістю старшин і вояків. А престиж старшин був високий, бо вони здебільша мали вищу освіту й значний життєвий досвід. І тому, ймовірно, мав рацію український історик, політолог і публіцист Іван Лисяк-Рудницький, коли порівнюючи революційні процеси на Наддніпрянщині та в Галичині, писав: «Відрізняло галицьких українців те, що вони пройшли через школу

конституціоналізму. Уряд Західно-Української Народної Республіки мав незаперечну відданість усього українського населення й успішно підтримував закон і порядок на всій території, що перебувала під його контролею». Це підтверджує й активний учасник визвольних змагань Никифор Гірняк, який у своїх розлогіх споминах згадував, що мирне населення з великою радістю вітало галицькі частини, бо вони приносили з собою завжди безпеку і правопорядок.

На той час отаман В. Клодницький був одним з кращих командирів УГА. В листопаді 1919 р. на підставі наказу штабу Головного Отамана його призначили комендантом групи «Північ». Завдяки розумній політиці й вмілому командуванню, йому вдалося забезпечити мирне життя на досить значній території аж до березня 1920 р. і не допускати поляків, денікінців та червоних

Подвиг майора В. Клодницького

В історію єврейського населення України 1919-1920-ті роки вписані як найтрагічніші часи. Погроми, до яких вдавалися різні отамани – білі, червоні, а також деякі петлюрівські формації, забрали десятки тисяч життів. Ще більше залишилося фізично й морально травмованими, без засобів існування. Але навіть серед цього здичавіння знаходимо випадки людяності і справжнього героїзму – про це свідчить вміщена нижче розповідь.

В серпні 1919 року майор артилерії Української Галицької Армії (УГА) Володимир Клодницький був призначений командувати залогою в подільському містечку Хмельник. Напередодні його прибуття сталася трагічна подія, яка спровокувала погром.

Зараз тяжко в'яяснити всі обставини справи. Достеменно відомо, що єдина дочка єврейського торговця Роза Соколянська вийшла заміж за українського селянина й охрестилася. Батько відмовився від неї, але мати дала їй дві корови і ювелірні речі – як весільний подарунок. Розлючений батько пішов у сусіднє село Кирилівку й підпалив хату дочки й свого зятя.

На нещастя, вітер швидко розніс вогонь, і все село вигоріло вщент. Обурені селяни озброювались, готуючись до погрому містечка. Довідавшись про це, майор наказав своїм воякам бути в повній бойовій

но, викликало в когось заздрість, а відтак звинувачення в зловживаннях. Слідство провадив незалежний військовий діяч, підполковник СС Армії УНР Михайло Курах. Згодом, у Вінниці, він доповів про несправедливість закидів і висловлював вдовolenня, що спричинився до реабілітації людини, яку безпідставно кривдив його таємний ворог інтригами й наклепами. На цьому місці доречно наголосити на тому, що В. Клодницький добре знав римське право і впродовж життя дотримувався його постулатів, зокрема, - *honeste vivere* (жити чесно). Аж ніяк не применшуючи заслуг майора, варто зауважити, що УГА була добре організована, дисциплінована й боєздатна. Вона відзначалася високою національною свідомістю старшин і вояків. А престиж старшин був високий, бо вони здебільша мали вищу освіту й значний життєвий досвід. І тому, ймовірно, мав рацію

Отаман артилерії Володимир Клодницький (в уніформі австрійської армії).

вин цієї справи про нього дізналась громадськість. Місцевий осередок Антидифамційної Ліги „Бнай-Брит“ 10 квітня 1962 року влаштував бенкет на честь пастора В. Клодницького. Він був урочисто вшанований за його мужність, любов до справедливості й до єврейського народу почесним дипломом „Смолоскип Свободи“. Зазначу, що 70-річний

москалів. Враховуючи загальне тяжке становище армії, сипняк, яким, до речі, заразився і сам майор, це не залишилось непоміченим. Як свідчив той-таки Н. Гірняк, кандидатура В. Клодницького розглядалася Вінницьким ревкомом на командувача УГА.

Після поразки визвольних змагань В. Клодницький емігрував до Відня. В 1922 р. вступив до Віденського університету, який успішно закінчив в 1925 р. з дипломом доктора політичних наук. Після того виїхав до Америки, де продовжував студії в Мінесотському університеті, а згодом у Пенсильванському.

У 1930 р. колишній майор був висвячений у духовний сан і був настоятелем у Скрентоні, відтак рік – у Парижі, опісля – в Нортгемптоні, що в Пенсильванії. Подальші роки служив в Ньюарку й Байоні, де збудував церкви. Його героїчний вчинок довгий час був невідомий. Лише у 1960 р. події в Хмельнику привернули

увагу одного з діячів Антидифамаційної Ліги. Після вияснення всіх обставин цієї справи про нього дізналась громадськість. Місцевий осередок Антидифамаційної Ліги «Бнай-Бріт» 10 квітня 1962 р. влаштував бенкет на честь пастора В. Клодницького. Він був урочисто вшанований за його мужність, любов до справедливості й до єврейського народу почесним дипломатом «Смолоскип Свободи». Зазначу, що 70-річний священник у відповідь сказав, що був лише офіцером, який виконував свої обов'язки. Історія подвигу В. Клодницького та його вшанування привернула увагу українських, єврейських та англомовних видань в Америці й Європі. Великий інтерес до вшанування священника в Ньюарку висловив президент Ізраїлю Бен-Цві. Він був вражений, коли прочитав доповідь про врятування колишнім майором євреїв у 1919 р. 10 червня того ж таки 1962 р. пастор В. Клодницький отримав листа з канцелярії прем'єр-міністра Ізраїля, в якому висловлювалося задоволення в зв'язку з відзначенням його гуманності у врятуванні єврейської громади Хмельника в 1919–1920 рр. Завдяки єврейській організації «Бнай-Бріт», яка розгалужена в усьому світі, події у невеликому подільському містечку розглядалися в Палаті Представників та в Сенаті США.

Варто відзначити, що о. протопресвітер В. Клодницький брав активну участь в американському політичному житті. Був довгочасним головою Українсько-Американського Клубу в Нью-Джерсі. «Друг євреїв та людства», як назвав його д-р Й. Ліхтер, помер 23 червня 1973 р. в Ньюарку. Через кілька днів був похований поруч спочилої дочки на місцевому цвинтарі Нортгемптоні. На жаль, його архів, який містить щоденники, листи, інші, поза сумнівом, цінні папери, не потрапив до УВАН у Нью-Йорку. Адже тоді в Академії діяла спеціальна комісія для вивчення українсько-єврейських взаємин, в якій брали участь відомі вчені й громадські діячі двох народів. Зараз архів зберігається в Дослідному центрі історії іміграції при університеті Мінесоти. Перекоаний, що вивчення матеріалів приватного архіву В. Клодницького з'ясує деякі спірні питання нашої минувшини, зокрема часів визвольних змагань. Але головне – сприятиме написанню ґрунтовної праці про життя й діяльність неординарної особистості, якою був визначний командир УГА, священник, український патріот й гуманіст д-р Володимир Клодницький.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2007. – 1 червня. – С. 22.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО ТА ГАЛИЧИНА

8-го квітня 2007 року виповнилося 125 років від дня народження видатного українського історика та громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка. В його насиченому та трудолюбивому житті «український П'ємонт» займав особливе місце.

Ще гімназістом Д. Дорошенко цікавився науковим і культурним життям західніх українських земель. Читав «Зорю» та «Літературно-Науковий Вісник». Пізніше вмістив там деякі свої праці. Перші зустрічі з галичанами відбулися під

Дмитро Дорошенко та Галичина

Григорій Курас —
УВАН у ЗСА, Нью-Йорк

8-го квітня 2007 року виповнилося 125 років від дня народження видатного українського історика та громадсько-політичного діяча Дмитра Дорошенка. В його насиченому та трудолюбивому житті “український П’ємонт” займав особливе місце.

Ще гімназістом Д. Дорошенко цікавився науковим і культурним життям західніх українських земель. Читав “Зорю” та “Літературно-Науковий Вісник”. Пізніше вмістив там деякі свої праці. Перші зустрічі з галичанами

Дмитро Дорошенко.

він зізнавався, що коли побачив руйнацію та загибель усіх успіхів Українського

споминах, що її чоловік у той час ні про що не думав і не робив, як те, що відносилось до Галичини. Вона писала, що він болів всією душею та страждав за долю галицького народу та “віддавав їм кров свого чистого серця...”

Революція 1917 року застала Д. Дорошенка в Києві. Вже 26-го квітня Тимчасовий Уряд призначив знаного діяча на відповідальну посаду Крайового Комісара Галичини та Буковини. Для управління краєм Д. Дорошенко підібрав визначних українців: О. Лотоцького, І. Красковського, П. Зайцева, К. Широцького й ін.

Вже перші кроки нової

час відкриття пам’ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 році. А 1904 року студент Петербурзького Університету Д. Дорошенко брав участь в українських університетських курсах у Львові, які уряджувало «Товариство для підмоги українській науці, літературі і штуці». Ці курси зорганізував М. Грушевський, щоб звести разом українців з різних українських земель і щоб східні українці почули уперше наукові виклади в рідній мові. Лекторами були визначні вчені: М. Грушевський, І. Франко, Ф. Вовк, С. Томашівський, І. Раковський і М. Ганкевич. На думку Л. Білецького «Тут остаточно зформувався світогляд Дмитра Дорошенка, щодо українського національного життя, української культури та науки».

На схилі віку Д. Дорошенко згадував, що столиця галицької України тоді не заімпонувала їм своїм зовнішнім виглядом. В порівнянні з Києвом Львів здавався провінційним містом. До того, саме життя носило патріархальний і, як здавалося приїжджим з Великої України, більш старосвітський характер. Проте, влітку 1914 року, коли Д. Дорошенко повертався з Швейцарії та зупинився на три дні у Львові, то був надзвичайно захоплений бурхливим розвитком українського життя.

Після вибуху I-ої Світової Війни Д. Дорошенко був обраний уповноваженим «Союзу Городов». Він добровільно взяв на себе відповідальний і досить небезпечний відділ допомоги Галичині. Добре ознайомлений з політично-громадськими відносинами в краю, з усім запалом й енергією кинувся допомагати постраждалому населенню.

Між тим з Галичини надходили жахливі вісті. Все українське національне життя брутально нищилося. Закривалися «Просвіти», школи, греко-католицькі приходи зачинялися і церкви віддавалися православним священикам з Росії. Людей по підозрінню в «мазепинстві» арештовували й висилали на схід і на північ. Це справило на Д. Дорошенка тяжке враження.

В своїх спогадах він зізнавався, що коли побачив руйнацію та загибель усіх успіхів Українського Народу, то «для мене це була страшна катастрофа, невимовне горе».

Звичайно, за таких обставин він не міг лишатись пасивним. Постійно був у дорозі — між Галичиною та Києвом. За цей час він об'їхав чималу територію, заходив до осель звичайних галичан. З'ясовував про найбільші потреби та нужди, а потім у Києві домогався асигнацій через «Спілку міст» для закупівлі одягу, їжі, книжок для населення.

Принагідно зазначу, що гуманний і справедливий по своїй натурі, Д. Дорошенко опікувався постраждалими мешканцями краю без огляду на національність чи віросповідання. Коли до Тернополя був привезений зібраний одяг для жінок і дітей, то він просив посадника розподіляти його не оминаючи євреїв і поляків.

Вистачало роботи й у Києві. У міських в'язницях було багато арештованих українців з Галичини. Як міг, Д. Дорошенко опікувався ними, здобував допомогу грошима. Зворушливою була його опіка над сиротами, батьки яких були вбиті, або заслані до Сибіру. Він не тільки сприяв відкриттю дитячих захистків, а й сам відвідував їх, бував на ялинках тощо. Коли Д. Дорошенко довідувався, що в Києві зупинялися потяги з арештованими галицькими селянами, то спішив організувати допомогу одягом та їжею, сам їхав на двірець, щоб доглянути за розподілом.

Важливою справою було повідомляти впливових людей зі столиці з станом справ у Галичині, яка перебувала під російською окупацією. Д. Дорошенко возив політиків і журналістів з Петербургу до Галичини, розповідав про великі культурні надбання, включно з «Просвітами», школами, друкарнями, кооперативами, науковими інституціями, які знищив Генерал-губернатор Бобринський. Використовуючи свій особистий «шарм» і красномовство просив підняти питання про поліпшення долі західніх українців.

Дружина історика Наталія Дорошенко згадувала у споминах, що її чоловік у той час ні про що не думав і не робив, як те, що відносилось до Галичини. Вона писала, що він болів всією душею та страждав за долю галицького народу та «віддавав їм кров свого чистого серця...»

Революція 1917 року застала Д. Дорошенка в Києві. Вже 26-го квітня Тимчасовий Уряд призначив знаного діяча на відповідальну посаду Крайового Комісара Галичини та Буковини. Для управління краєм Д. Дорошенко підібрав визначних українців: О. Лотоцького, І. Красковського, П. Зайцева, К. Широцького й ін.

Вже перші кроки нової адміністрації свідчили про доброзичливе ставлення до українців. Новий Генерал-Губернатор друкував свої відозви до населення не тільки на обов'язковій російській мові, але й на українській і польській, а в Буковині ще й на румунській і німецькій. Було створено Галицько-Буковинський Продовольчий Комітет, який займався належним забезпеченням населення харчами.

Д. Дорошенко заопікувався й культурними справами: відкриттям «Просвіт», народніх домів, шкіл, греко-католицьких церков тощо. Після нового наступу німецько-австрійських військ, збільшевичені російські війська відступили з Галичини. Генерал-Губернатор зі своїми співпрацівниками й установами змушений був виїхати до Києва.

Пізніше Д. Дорошенко їздив до Петербургу та здав звіт про свою діяльність, за що отримав подяку від Тимчасового Уряду.

Так скінчилася ця бурхлива доба в його житті. Оцінюючи заслуги Д. Дорошенка для Галичини, визначний український історик і громадсько-політичний діяч Олександр Шульгин висловив думку, що більше він встиг зробити, коли був тільки уповноваженим «Всеросійського Союзу Міст». Адже хоч і влада намісника Трепова була неприхильна до українців, але був лад, дисципліна та можна було більше зробити. А під час генерал-губернаторства Д. Дорошенку довелося мати до діла з анархією, насильством, самочинністю невідповідальних елементів. Але попри всі ті тяжкі умови, на думку О. Шульгина, Д. Дорошенко прагнув урятувати галичан. І тому не дивно, що мав у них великий авторитет і повагу.

Цікавий доказ цього знаходимо в уривках зі споминів Н. Дорошенко. Вона згадувала, що після повалення Гетьмана П. Скоропадського, коли до влади прийшла Директорія, то до них приходив Лонгин Цегельський і казав, що Д. Дорошенку загрожувала велика небезпека. Член Директорії Швець домагався для Д. Дорошенка кари смерти за те, що той був Міністром Закордонних Справ у гетьманському Уряді. Як зазначала Н. Дорошенко, «к честі галицьких діячів, Л. Цегельський та інші галичани заявили Директорії, щоб не займали Д. Дорошенка, бо всі, як один, будуть його боронити.»

Д. Дорошенко знав і був у добрих стосунках з багатьма відомими в краю людьми. Але, на мою думку, найбільшу повагу та пієтет висловлював він до Митрополита Андрея Шептицького.

Перша їхня зустріч відбулася в Петербурзі в кінці квітня 1917 року, коли Д. Дорошенко приїхав у справах призначення його Генерал-Губернатором Галичини та Буковини. Одним з перших відвідав він Митрополита, який мешкав там після звільнення з ув'язнення. В маловідомих споминах про А. Шептицького Д. Дорошенко писав, що той прийняв його «дуже сердечно і просто очарував своїм розумом, широкими поглядами, а особливо своєю надзвичайною ласкавістю в поведінці, сполученою з простотою, властивою, справді видатним людям».

Кілька разів зустрічався ще Д. Дорошенко з Митрополитом і отримав деякі доручення з церковних справ у Галичині, які незабаром виконав. За порадою Д. Дорошенка А. Шептицький виїхав спочатку до Києва. Там він ушанував своїми відвідинами й подружжя Дорошенків. Митрополит привіз і подарував

Н. Дорошенко розкішну китицю квітів як подяку за опікування перед революцією вивезених з Галичини українців, особливо ж представників духовенства.

Весною 1918 р. Д. Дорошенко приїхав до Львова, щоб переконатись у поверненні українським банкам депозитів, вивезених свого часу росіянами. Він відвідав Митрополита в його Палаті Св. Юра. В цей час якраз відбувся гетьманський переворот у Києві і Д. Дорошенко заспокоїв А. Шептицького, що це ніяк не означає кінця української державности, а навпаки, перед Українською Державою відкриваються можливості тривалого розвитку.

З того часу Д. Дорошенкові не довелось побачитися з Митрополитом. Лише час до часу вони обмінювалися листами. У деяких випадках історик звертався з певними проханнями, які Митрополит А. Шептицький завжди полагоджував. Здалеку стежив Д. Дорошенко за невсипущою діяльністю Митрополита на добро всього Українського Народу без різниці обряду та крайової приналежности.

В споміні, присвяченому пам'яті Великого Митрополита, Д. Дорошенко писав, що особливо зворушило його, як і всіх православних українців, мужній виступ Митрополита Андрея в обороні українського православного населення Холмщини, Підляшшя та Волині, де польський уряд провадив варварську дію руйнування православних церков і дикого переслідування православного населення. Д. Дорошенко вважав, що само Провидіння послало Українському Народові великого мужа та дійсного пастиря, яким був Митрополит А. Шептицький.

На цьому місці зазначу, що у Львові Д. Дорошенко зустрівся і з іншими відомими діячами: І. Свенціцьким, В. Гнатюком, М. Лозинським, В. Дорошенком, М. і Л. Цегельськими, О. Барвінським, К. Левицьким, Ю. Романчуком. Побував на зборах НТШ, Народнього Комітету, оглянув музеї, бібліотеки. Згодом він згадував, що цей тиждень був один з найщасливіших у його житті, бо зустрів стільки тепла та ласки, як один з перших гостей з Великої України, що прибули після кількох років війни й обопільної неволі. Незабаром після повернення до Києва Д. Дорошенко опублікував працю «Галицька Руїна 1914 – 1917».

Видатний історик не міг оминати деяких болючих питань Соборности українських земель. Практично невідомою лишається злочоденна й сьогодні його доповідь «Наддніпрянці й Галичани». Виступ Д. Дорошенка відбувся з ініціативи Спілки Селян у грудні 1945 року в таборі в Авгсбурзі. Це питання вчений розглянув в історичному напрямку та підкреслив, що різниці в психології українців між поодинокими провінціями в суті менші, ніж між німецьким чи іншими народами. Проте, доповідач зазначив, що відмінності є, вони постали історично, внаслідок різної долі поодиноких частин нашого народу, що перебували під різними займанцями, й їх не треба легковажити. Д. Дорошенко вважав, що треба намагатися поменшити ту різницю, творити єдину українську психологію, своєрідний єдиний тип українця. Історик наголошував, що галицьке селянство з кожного погляду стоїть вище від селянства наддніпрянського: воно дозріліше і національно, і культурно, і громадсько.

На еміграції Д. Дорошенко підготував два томи «Центральна Рада» та «Гетьманщина». Був задум і третього тому — «Історія Галичини». Вчений радив своєму видавцеві д-рові О. Цюпці, щоб його написав хтось з галицьких істориків.

Проте, О. Цюпка переконав вченого, що краще й об'єктивніше за нього ніхто не напише. Д. Дорошенко зібрав матеріал для книги, але, на жаль, на перешкоді стала II-га Світова Війна.

Дмитро Дорошенко не міг дожити до відновлення незалежності України. Люди так довго не живуть. І тому можна лише уявити, яку користь принесла б ця маєстатична постать зі справді державницьким мисленням, знанням українського життя на усіх його теренах для розбудови дійсно демократичної Соборної України.

Америка (Філадельфія). – 2007. – 19 травня. – С. 16.

ОСТАННЯ СПРАВА ДМИТРА ДОРОШЕНКА

До 125-річчя з дня народження видатного історика

Виступаючи на засіданні паризького Допомогового Академічного Товариства, присвяченого пам'яті Дмитра Дорошенка з нагоди річниці його смерті, Олександр Шульгін зауважив, яке велике значення він надавав Вільній Академії Наук. Промовець наголосив, що Академія, останнє велике діло Д. Дорошенка, спричинилась до того, що українське слово, яке він так любив, житиме вічно.

Датою заснування Української Вільної Академії Наук (УВАН) вважається 16 листопада 1945 р., коли 12 науковців на нараді в Авгсбурзі зробили перші кроки до створення наукової інституції, яка мала бути спадкоємницею ВУАН 20-х років. В квітні 1945 р. на першій конференції в Авгсбурзі першим президентом одногосно був обраний Д. Дорошенко. Він не хотів бути президентом, але найактивніші промотори створення Академії Володимир Міяковський, Петро Курінний та деякі інші вчені умовили його прийняти на себе почесну, але й відповідальну посаду. Особа Д. Дорошенка найкраще підходила на цей пост. Видатний вчений, знаний в чужоземному науковому світі, громадсько-політичний діяч, він мав за плечима досвід керування Українським Науковим Інститутом. До того всі знали його особливу лагідну вдачу, толерантність, кристалу чесність,

виключну порядність. Д. Дорошенко вмів притягати до праці людей без уваги на їх політичні переконання.

Треба зазначити, що в цей час історик був заангажований як професор Українського Вільного Університету, згодом у Богословсько-педагогічній академії, завідував відділом культури й освіти в Центральному Проводі Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН). До того, він залишався одним з провідних діячів гетьманського руху. Проте Д. Дорошенко з усім запалом заходився працювати в Академії. Мудра й далекоглядна людина, історик добре розумів, що найважливішою проблемою є об'єднати науковців старої й нової еміграції, людей з різними політичними й релігійними поглядами, до того ж – розкиданих по різних таборах. Найдоцільнішим засобом зближення вчених в УВАН були спільні конференції, під час яких згладжувалися всі розбіжності. І той факт, що за перші два роки діяльності Академії (1946–1947) відбулося найбільше конференцій (50!), безперечно заслуга першого президента. Спочатку ці конференції влаштовувались у найбільших центрах українського організованого

Остання справа Дмитра Дорошенка

До 125-річчя з дня народження видатного історика

Виступаючи на засіданні паризького Допомогового Академічного Товариства, присвяченого пам'яті Дмитра Дорошенка з нагоди річниці його смерті, Олександр Шульгин зауважив, яке велике значення він надавав Вільній Академії Наук. Промовець наголосив, що Академія, останнє велике діло Д. Дорошенка, спричинилась до того, що українське науко, яке він так любив, житиме вічно.

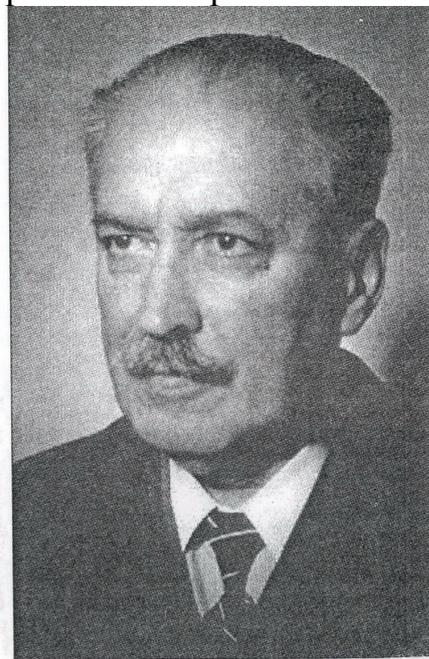
Григорій Курас
УВАН у США, Нью-Йорк

Датою заснування Української Вільної Академії Наук (УВАН) вважається 16 листопада 1945 року, коли 12 науковців на нараді в Авгсбурзі зробили перші кроки до створення наукової інституції, яка мала бути спадкоємницею ВУАН 20-ох років. В квітні 1945 року на першій конференції в Авгсбурзі першим президентом одноголосно був обраний Д. Дорошенко. Він не хотів бути президентом, але найактивніші промотори створення Академії Володимир Міяковський, Павло Курінний та деякі інші вчені умовили його прийняти на себе почесну, але й відповідальну посаду. Особа Д. Дорошенка найкраще підходила на цей пост. Видатний вчений, знаний в чужоземному науковому світі, громадсько-політичний діяч, він мав за плечима досвід керування Українським Науковим Інститутом. До того, всі знали його особливу лагідну вдачу, толерантність, кришталеву чесність, виключну порядність. Д. Дорошенко вмів притягати до праці людей без уваги на їх політичні переконання.

Треба зазначити, що в цей час історик був

та часу опікувався видавничими справами, сам друкувався у діпівських виданнях. Зрозуміло, що розгортання наукової праці було неможливо без належного фінансування. Вже з перших кроків діяльності УВАН її підтримало ЦПУЕН і давало спочатку тисячу, а потім півтори тисячі марок. Гадаю, в цій справі не обійшлося без впливу Д. Дорошенка, який був одним з чільних діячів Головної управи ЦПУЕН. Автору цих рядків достоту відомо, що історик домігся від Президії Централі двох асигнацій: одна – 1,500 марок допомоги місячно українським університетським курсам в Сомме-Казерне, друга – 2,000 марок допомоги науковцям, які жили в таборах, або дуже потребували. Серед них були члени УВАН П. Курінний, Володимир Державин, Петро Одарченко, Андрій Коцевалов, Наталія Полонська-Василенко та інші, всього десять осіб, які мали отримувати по 200 марок місячно.

Чи не найяскравішим прикладом відданості Д. Дорошенка УВАН є його рішуча й принципова позиція в справі відносин з Науковим Товариством ім. Шевченка (НТШ). Провідні діячі відновленої у 1947 році НТШ вважали його за старішу, а відтак головну українську науко-

Дмитро Дорошенко

української науки та її престижу". Іншу статтю про УВАН історик надіслав до англomовного журналу "Oriens". Він жинка політика на її висвіт-

життя: Авгсбурзі, Мюнхені, Регенсбурзі. Пізніше їх проводили й в інших місцях – в Ашафенбургу, Мітенвальді, Берхтесгадені. Д. Дорошенко вже на перших конференціях виголосив кілька важливих доповідей: «Справа організації української науки», «Історичні теми у творах Шевченка», «Праці українських істориків на еміграції» та інші. Вчений добре розумів, що самих засідань з обговоренням наукових тем не досить. Щоб УВАН стала головним репрезентантом української науки, вона мала видавати наукову продукцію: монографії, збірники, постійно інформувати громадськість про свою діяльність в пресі. І Д. Дорошенко в міру сил та часу опікувався видавничими справами, сам друкувався у діпівських виданнях. Зрозуміло, що розгортання наукової праці було неможливе без належного фінансування. Вже з перших кроків діяльності ВУАН її підтримало ЦПУЕН і давало спочатку тисячу, а потім півтори тисячі марок.

Гадаю, в цій справі не обійшлося без впливу Д. Дорошенка, який був одним з чільних діячів Головної управи ЦПУЕН. Автору цих рядків достоту відомо, що історик домігся від Президії Централі двох асигнацій: одна – 1,500 марок допомоги місячно українським університетським курсам в Сомме-Казерне, друга – 2,000 марок допомоги науковцям, які жили в таборах, або дуже потребували. Серед них були члени УВАН П. Курінний, Володимир Державин, Петро Одарченко, Андрій Коцевалов, Наталія Полонська-Василенко та інші, всього десять осіб, які мали отримувати по 200 марок місячно.

Чи не найяскравішим прикладом відданості Д. Дорошенка УВАН є його рішуча й принципова позиція в справі відносин з Науковим Товариством ім. Шевченка (НТШ). Провідні діячі відновленої 1947 р. НТШ вважали його за старшу, а відтак головну українську наукову інституцію. Д. Дорошенко гаряче відстоював самостійність УВАН. В листах до чільних діячів НТШ, а також до своїх колег з Академії він доводив, що може бути кооперація на науковому полі при умові повної внутрішньої автономії, перш за все в організаційному розумінні. Цю боротьбу за долю УВАН президент не припиняв аж до того часу, поки міг писати й говорити. У 1947 р. Д. Дорошенко виїхав з дружиною до Вінніпегу, куди його запросили викладати історію Церкви у Колегії св. Андрія. Зупинившись на певний час в Парижі, Д. Дорошенко листувався зі своїми колегами, цікавився і працею Академії. Він написав листа до Миколи Чубатого про взаємини двох установ. В цей час президент виношував ідею написати статтю до якоїсь газети в Канаді або США, обстоюючи погляд, що УВАН може спокійно існувати сама по собі, не зливаючись з НТШ, але в повнім контакті і співпраці між собою. На різних зустрічах в Парижі він з'ясовував позиції Академії, знаходячи підтримку й співчуття. Так, 8 листопада 1947 р. Д. Дорошенко мав півторагодинну доповідь про діяльність УВАН в «Допомоговому Академічному Товаристві», в якій докладно розповів про умови життя і праці її членів.

Діставшись до Канади, президент активно листувався з визначними діячами Академії. Незабаром він вмістив статтю про УВАН в газеті «Український Голос», в якій знов наголошував на тому, що не можна ставити питання про злиття двох установ, або підпорядкування однієї установи другій. Разом з тим Д. Дорошенко висловлював надію, що «...дійде до згоди в інтересах української науки та її престижу». Іншу статтю про ВУАН історик надіслав до англomовного часопису «Opinion». Він дуже надіявся на її вихід, про що неодноразово писав своїм кореспондентам. Але з якихось причин вона так і не побачила світу. Президент намагався, як міг, знайомити канадських українців з працею Академії. Скажімо, в «Українському Голосі» 10 березня 1948 р. вмістив замітку про вихід цінного видання УВАН «Історичні плани Києва». В листах до впливових діячів Д. Дорошенко радив звертати увагу на важливіші моменти в розбудові Академії. Скажімо, відомого вченого й активного уванівця Миколу Ветухова просив підтримувати в комітеті ЦПУЕН інтереси Академії, особливо ту маленьку субсидію, що є одиноким джерелом її прибутків.

В Канаді Д. Дорошенко відчував себе майже ізольованим від праці УВАН. В листах до близьких співробітників постійно зізнавався, що його мучить свідомість, що нічого не робить для Академії, а усної пропаганди, яку провадить,

де тільки може, замало. В приватному листі до В. Міяковського він написав, що вдячний за довір'я і честь бути переобраним на президента, але вічно носити титул і нічим його не оправдовувати – незручно перед людьми й перед самим собою. І Д. Дорошенко звернувся з пропозицією скласти з себе обов'язки, яких фактично не мав можливості виконувати. В цьому листі він висловив думку, що треба оформити справу, як слід. І запропонував В. Міяковському чи П. Курінному перейняти його обов'язки. Але питання про переобрання Д. Дорошенка за його життя так і не поставили. На початку 1949 р. до Канади приїхали два чільні члени УВАН Леонід Білецький та Ярослав Рудницький. Разом з президентом вони провели засідання Президії УВАН і виробили деякі напрямки подальшої діяльності, як-от публікацію матеріалів про Академію в пресі, проведення засідань тощо. Незважаючи на погіршення стану здоров'я, зокрема повільну втрату голосу, Д. Дорошенко виступав на різних засіданнях. Так, на сесії УВАН, присвяченій пам'яті І. Франка 26 червня 1949 р., яка відбулася в читальні «Просвіти» в Трансконі коло Вінніпегу, він розповів про свої особисті зв'язки і спільну працю з І. Франком. Перший президент користувався незмінною повагою серед членів Академії. Зайвим свідченням того є його зворушливий лист до Президії УВАН від 25 травня 1948 р. – з подякою за привітання від Конференції всіх груп УВАН, що відбулася 17 квітня.

На цьому місці дозволю собі навести уривок з цього короткого звернення : «Я гордий з того, що ношу титул члена ВУАН (так Д. Дорошенко майже постійно називав УВАН – Г.К.) і що очолюю (хоч номінально!) цю нашу високу наукову установу..., я від усієї душі приєднуюсь до Вашого побажання, щоб ми всі зійшлися в нашому вільному Києві і продовжили в ньому працю нашої Академії». З лютого 1950 р. ВУАН у Німеччині влаштовувало урочисте зібрання для відзначення 50-их роковин наукової, педагогічної та громадської діяльності президента УВАН проф. д-ра Д. Дорошенка. Символічно, що головною була доповідь проф. П. Курінного «Ідейні основи УВАН та її президент проф. Д. Дорошенко».

У 1950 р. вже зовсім слабий і хворий Д. Дорошенко повернувся до Європи. Він сподівався залишитись в Парижі і жити в будинку НТШ в Сарселі. Але цього не сталося, і 5 березня 1951 р. подружжя Дорошенків приїхало до Мюнхену. Великий український історик і громадянин помер 19 березня і був похований на цвинтарі Вальдфрідгоф.

Перший президент УВАН у США М. Ветухів у першу річницю смерті Д. Дорошенка написав: «Українська Вільна Академія Наук горда з того, що її першим президентом був Дмитро Іванович Дорошенко – репрезентант вільної науки і борець за українську державність». З відстані часу можна з певністю ствердити, що остання справа трудолюбивого життя видатного історика – Академія, яку він так любив, посіла поважне місце в українському науковому світі.

Свобода (Нью-Джерсі). – 2007. – 3 серпня. – С. 31.

ДОБА І ПОЕТЕСА: СПРОБА «РЕСТАВРАЦІЇ» ДОЛІ ЛАДІ МОГИЛЯНСЬКОЇ

Видатний французький історик Токвіль цілком слушно, як на мене, зазначив, що доля окремих людей ще темніша, ніж долі народів. Не є винятком у цьому відношенні й ім'я несправедливо забутої нашої землячки, талановитої української поетеси Ладі Могилянської. Справедливості ради зауважу, що в діаспорі, а в останні роки і в Україні, з'явилися невеликі публікації, присвячені цій трагічній постаті. Але залишаються «білі плями», нез'ясовані або незрозумілі факти її страдницького життя. Упродовж багатьох років досліджуючи біографію Михайла Могилянського, автор збирав матеріали й про його родину. Враховуючи це, спробую вияснити, або принаймні висловити свою думку стосовно головних моментів з життя поетеси, яку Вадим Скуратівський вважає кращим ліриком України ХХ ст., після Лесі Українки і до появи Ліни Костенко.

Сама дата народження Ладі подавалася невірно. 1902-й рік фігурує в антології української поезії, виданій Б. Кравцевим, в “Енциклопедії українознавства” та в деяких інших публікаціях. Хоча рік народження знали сестри, та й дехто з авторів, скажімо, письменник Валерій Шевчук, вказували правильну дату. Врешті-решт, чернігівський журналіст Петро Антоненко у своїй публікації послався на розшукану ним у метричних книгах дату – 6 листопада 1899 р. Проте в щоденнику М. Могилянського є запис: «Листопад 7. День Ладіного народження». Утім, головне, що Ладя була старшою дитиною у родині, а не її брат Дмитро, який народився у 1901 р.

Відомо, що майбутня поетеса навчалася в чернігівській гімназії. У місцевій пресі з'явилися і перші проби її пера. Але про подальшу освіту ніхто з авторів не згадував. Ладя мала неповну вищу освіту (2 курси інституту народної освіти). За фахом – літературний працівник. Ще більш дивно, що не писали про її сім'ю, родинне життя. У кращому випадку, автори нечисленних публікацій згадували про її батька та брата Дмитра. Між тим, Ладя мала чоловіка і доньку. Письменник М. Шудря в одній зі своїх статей, між іншим, повідомляв, що її чоловіком був журналіст та редактор Віктор Коновал, син відомого чернігівського діяча – Івана Коновала. Вони мали дочку. Її ім'я стало мені відоме із двох джерел: щоденника М. Могилянського та від його онука Олександра Сафьяна – єдиного нащадка роду Могилянських. Звали дочку Ладі Інна, а в родині – Нюся. Я встановив, що народжена вона була у 1923 р. Після арешту Ладі до Харкова приїхала мати чоловіка доглядати онуку. Пізніше і В. Коновал був заарештований. З дитинства дівчинка сповна відчула на собі трагедію родини. Коли мати опинилась на будівництві каналу «Москва-Волга», вона приїздила до неї і жила певний час. Після смерті мами жила в Харкові і на канікули приїжджала до тітки й діда в Дніпропетровськ. Коли розпочалася радянсько-німецька війна, дівчина лишилася в Харкові. Її тітка Ірина та дід хотіли забрати її з собою в евакуацію, але Нюся відмовилась. Про це мені повідомив О. Сафьян, який згадував, що до кінця життя його маму гризли докори сумління, що не змогла настояти на тому, щоб забрати дівчину з собою. Єдину згадку про її перебування в окупованому Харкові знаходимо в щоденнику Аркадія Любченка. У записі від 23 травня 1942 р.,

письменник, між іншим, занотував, що заходив до їдальні міської управи, де працювала подавальницею дочка Ладі Могилянської. Згадали про її дядька Дмитра Тася, і Любченко пообіцяв прийти наступного дня поговорити докладніше з дівчиною. Зараз вже немає ніяких шансів дізнатися про долю Нюсі. Очевидно, вона була трагічною. Хоча її тітки – Олена та Ірина, вірили, що їй вдалося виїхати на Захід і вона жива.

До останнього часу не було з'ясоване питання щодо першого арешту Ладі Могилянської. Завдяки відомостям, отриманим автором цих рядків від архівіста московського «Меморіалу» Ольги Блінкіної, можна достовірно дізнатися про наступне. У 1929 р. Колегія ОДПУ СРСР згідно ст.58-8,11 за звинуваченням «член антирадянської терористичної організації «Демократичний союз молоді» (вбивство інспектора РСЧА Шапошнікова і т.д.) засудила її до розстрілу з заміною вироку на 10 років виправно-трудоих таборів. Строк відбувала спочатку на Соловках (1929–1931 рр.) Видатний російський літературознавець Д. С. Ліхачов, який теж був в'язнем Соловків, саме там познайомився з Ладею Могилянською. В своїх споминах, написаних на схилі віку, він згадував, що вона отримала десять років, хоча був впевнений, що цікавилась лише поезією. «Висока, струнка блондинка, яка носила модну тоді зачіску «фокстрот» і короткі спідниці», – такою запам'яталась Ладя відомому в майбутньому вченому. Швидка, жвава та дотепна, молода жінка одразу справила велике враження на молодь. І Д. Ліхачов писав, що розповсюдилась «хвороба», котру вони називали «ладоманією». Працювала Ладя, за словами вченого, друкаркою в Управлінні Соловецького табору особливого призначення. Деякі з її російських віршів було надруковано в журналі «Соловецкие острова». Згодом її відправили на будівництво Біломорканалу, на Ведмежу Гору, що в Карелії. З 1933 р. вона працювала друкаркою. Як свідчать архівні документи, того ж 1933 р. достроково звільнена.

Про повернення в Україну годі було й думати, і Ладя зі своєю подругою Галею Левицькою погодилися на пропозицію поїхати на будівництво каналу «Москва-Волга». Цікаво, що Д. Ліхачов, який мав 5 років ув'язнення і теж заробив значок «ударника» та звільнення, також дістав пропозицію працювати на будівництві того ж каналу. Але подивившись на умови, відмовився, незважаючи на те, що вдома міг в будь-який час бути знову заарештованим чи засланим. І на відміну від Ладі він зробив правильний вибір, проживши довге й плідне життя. Слід зазначити, що перебування поетеси в Дмитрові не було «другою Голгофою», як писав про два свої основні ув'язнення відомий російський історик Лев Гумільов. Як тоді часто траплялось, Ладя працювала як вільнонаймана. Жила у звичайному помешканні, до неї приїздив батько і подовгу гостив у неї. Зі щоденника М. Могилянського відомо, що Ладя їздила до Москви, іноді з донькою, коли та приїздила до мами.

Молода поетеса поринула в літературну роботу: працювала редактором журналу «За нову людину», писала вірші як українською, так і російською мовами. У 1935 р. видала збірку віршів «Два канали». Багато пісень на її слова містить збірка «Музика траси», що побачила світ у 1936 р. у виданні культурно-освітнього відділу Дмитлага НКВС СРСР. І хоч на цьому виданні позначено, що воно не підлягає розповсюдженню за межами табору, на щастя, збереглися окремі

примірники. Зрозуміло, що зміст віршів був плакатний, бадьоро-оптимістичний. Проте вдавалось писати і лірику. Її вірші склали одну з книжок «Бібліотеки «Перековки», що видавалась на трасі каналу. На цьому місці не можу обійти мовчанкою контroversійну думку священника Російської Православної Церкви Іллі (Попова). В одній із своїх публікацій він порівнював людей, які не загравали з червоними участю в зеківській газеті «Перековка», не прагнули, як Ладя Могилянська чи колишній футурист Ігор Терентьев, за два місяці до розстрілу в справі Фіріна стати кандидатом в члени Спілки письменників, хто не працював за трьох, щоб «скосили» термін, а потім по другому терміну отримати кулю, з мучениками, – в них мирське, ветхе, на очах, тануло, як бальзакова шагренева шкіра. «Ніяких земних надій. Тільки Господь», – писав цей священник. У наш час легко засуджувати людей, котрі жили в ті страшні часи, які академік Олександр Яковлев незадовго до смерті дуже влучно назвав – «доба смерті». Російський дослідник історії каналу М. Федоров справедливо зазначив, що кожен намагався вижити й вийти на волю, тому пристосовувався, як міг: вчився на курсах, писав вірші, малював, грав в футбол за «Динамо» «Дмитлага». Один надрирався за рахунок робочих днів, інший – за додатковий пайок, за поїздку на змагання. Ті ж, хто працював на загальних роботах в котловані, не мали можливості отримати нормальну пайку і повільно вмирили від виснаження. А Ладя Могилянська, поза сумнівом, була наскрізь творчою натурою: вона не могла просто жити і не писати. Творчість була сенсом усього її життя! І не виживала вона за коштом своєї совісті, а писала вірші, мала багато літературних планів. І не вина, а біда Ладі та й майже усіх діячів того трагічного часу, які не знали, що невмолимий Молох репресивної машини поглине чимало людей творчих і тих, хто співробітничав з владою, і хто стояв осторонь.

Очевидно, слід підкреслити, що про відірвану від нормального творчого процесу поетесу знали не тільки в межах будівництва каналу. М. Горький в своєму листі до каналоармійців-каторжан назвав її вірші майже доскональними творами. Крім того, видатний письменник надіслав рукопис книжки Ладі і її брата Дмитра на розгляд С. Маршаку. Відомий вже на той час письменник відповів М. Горькому, що уважно прочитав рукопис і вважає, що треба попрацювати з цими людьми. Він писав, що в них, безперечно, є здібності і він із задоволенням їм допоможе, але для цього треба з ними зустрітися. «Я би хотів познайомитись з авторами ще й для того, щоб краще дізнатись і визначити їх літературні можливості», – писав класик дитячої літератури у листі від 4 жовтня 1935 р. І ця зустріч відбулась! Про це я дізнався із щоденника М. Могилянського, в якому є запис від 2 листопада 1935 р., де йдеться про дозвіл Ладі від начальника будівництва каналу Семена Фіріна поїхати машиною до Москви, щоб зустрітися з С. Маршаком із приводу написаної нею спільно з братом Дмитром віршованої дитячої книжки. Не можна не згадати і свідчення батька про один візит Фіріна, який приїхав просто від Горького переказати Ладі його привітання й слова, що високо цінує її вірші. В популярному журналі «Огонек» від 15 липня 1935 р. в рубриці «Поездки Огонька» повідомлялось про працю і здобутки каналоармійців. Серед талановитих прозаїків та поетів першою була названа Л. Могилянська.

Щасливим і водночас фатальним виявилось знайомство і гарне ставлення до Ладі начальника табору С. Фіріна. Постать цього відомого чекіста, який мав початкову освіту, але в той же час знав шість іноземних мов, працював резидентом за кордоном, неоднозначна. Яскрава, без сумніву, непересічна постать, він, на відміну від переважної більшості своїх колег, цікавився літературою, театром, залюбки брав участь в обговореннях змісту літературних видань, які виходили на трасі і ініціатором яких був він сам. Вмів виділяти найздібніших поетів, художників, «виписуючи» деяких талановитих людей з інших таборів та «будов соціалізму». Разом з тим, він був вихованцем радянської системи, в якій людина мало що значила, а влада могла зробити з людиною – гвинтиком все, що завгодно. Якщо, звичайно, того хотіла. Цілком зрозуміло, що С. Фірін не міг не помітити яскравої особистості і талановитої поетеси, якою була вільнонаймана Могилянська. І не тільки помітив, а всіляко підтримував і навіть опікав її. Підтвердженням цього є записи М. Могилянського, який відзначав добре ставлення до дочки начальника табору. І сам старий письменник, який зустрічався і знав багатьох відомих людей, вмів розбиратися в них і завжди мав свою думку, залишив нам своє позитивне ставлення до С. Фіріна. Одного разу, коли начальник табору зайшов до Ладі, то й батько мав змогу з ним поспілкуватись: «Побалакав і я з ним – про Горького, про «Клима Самгіна», каже дописав IV частину... Зробив на мене чудесне вражіння. Пробув у нас хвилин 20». Записав батько, що був щасливий за Ладю й Дмитра. Водночас, зі сторінок щоденника можна відчутти, що то був тимчасовий спокій для родини. Тривога і стурбованість відбилися і в листах М. Могилянського довголітньому другу – видатному літературознавцю, архівісту й історику Володимирі Міяковському. У листах батько уникав згадувати про дочку і навіть ім'я її там ніколи не фігурувало. Кілька разів М. Могилянський уживав слова “мої”, або “мої поети”, маючи на увазі Ладю та Дмитра.

Безцінні за своєю вагою відомості про обставини, які передували другому арешту Ладі, містяться в щоденнику М. Могилянського. Зокрема, він занотував, що знаходячись в Ленінграді, 30 квітня 1937 р. надіслав вітальну телеграму С. Фіріну з нагоди відкриття каналу, яке мало статися за кілька днів. Наступного ранку на вокзалі в Москві його зустрічала Ладя, яка мало не з сльозами повідомила, що ще 29 квітня Фіріна зняли. Ця звістка зродила тривогу в М. Могилянського. І вона виявилася небезпідставною. У ніч на 12 травня 1937 р. Ладя і Галя були заарештовані. У ці дні батько поетеси перебував у Москві, і сталося це без нього.

І тут постає питання про причини другого арешту і розстрілу поетеси. Але, перш за все, слід виправити грубу й досить таки дивну помилку, якої припускаються деякі автори. Йдеться про дату арешту. Приміром, П. Антоненко вказує, що це сталося 1936 р. Це можна було б вважати друкарською помилкою. Але автор чомусь впевнено зазначає, що Ладю протримали в ув'язненні понад рік, а 6 червня 1937 р. розстріляли разом із чоловіком. Проте відомо, що масові арешти серед керівництва будівництва каналу та ув'язнених почалися перед його відкриттям, яке відбулося 2 травня 1937 р. Важливі свідчення відносно долі заарештованих подав М. Федоров. Між іншим, він навів спогад колишнього

шофера автобази Л. Прокоф'єва, який влітку 1937 р. разом зі своїми товаришами по службі на 14 машинах возив заарештованих до Москви. Одного разу вони зробили за ніч по три поїздки. М. Федоров зазначив, що заарештованих допитували частіше один раз, очних ставок не проводили, перевірок не робили. Того, хто відмовлявся визнати себе винним, більше не допитували, просто розстрілювали. Це підтверджується й інформацією, яку отримав автор цих рядків від співробітниці “Меморіалу” О. Блінкіної, яка повідомляла, що усі справи невеликі за обсягом. А в Ладиній справі є лише один чи два протоколи допитів. Крім того, є беззаперечні свідчення – щоденникові записи батька поетеси. Скажімо, ще в лютому 1937 р. Ладя з дочкою їздила до Москви. Події, які передували арешту дочки, М. Могилянський занотував не одразу. Певний час він не вів щоденник і лише 15 травня 1937 р. відновив нотатки. Саме цього дня він записав: «знов на мою голову впала катастрофа, розміри якої ще годі передбачати, але внутрішні ауспіції мої сумні і тривожні...». Отже, поза сумнівом, другий, фатальний, арешт стався в ніч на 12 травня 1937 р. І жити Ладі після другого арешту залишалось менше місяця...

Більшість авторів оминають питання про причини арешту Л. Могилянської, мовляв, і так зрозуміло. Д-р М. Зубрицька зазначала, що причини арешту поетеси залишаються загадковими. Натомість, відомий польський літературознавець Ю. Лободовський, розмірковуючи за що було убито поетку, яка, здавалося б, не займалася політикою, не «робила революції», не вела підривної діяльності, дійшов висновку, що: «Напевно, не сподобалася Москві красна баляда про Святого Юрія і той факт, що поетка відважилася друкувати свої вірші закордоном у місячнику, що виходив у Львові, націоналістичному і здицедовано протисовєтському. Це, найправдоподібніше, вистачило, щоб був виданий вирок смерті». Іншу версію загибелі поетеси висловлювала Н. Кузякіна, яка писала, що за політичне минуле й сучасну українську орієнтацію батька заплатили життям його діти – Ладя та її брат. На цьому місці висловлю подив, що ніхто з авторів статей про Ладю не згадує про маленьку, але важливу публікацію В. Міяковського «У день Івана Купала (Пам'яті Ладі Могилянської)». Звичайно, у ті часи, на еміграції, автор не міг знати багатьох фактів, які значно пізніше впливли з мороку часу. Але він використав оригінальні свідчення – листи свого друга М. Могилянського. Між іншим, В. Міяковський писав, що раз надіслав для Ладі «Свирські сонети» одного тонкого поета – засланця Микити М. І в листах М. Могилянського є оцінка дочкою цих сонетів. У вищезгаданій статті В. Міяковський писав, що з приводу надрукованих у 1926 р. у львівському «Літературно-Науковому Вістнику» поезій Ладі довелося виправдовуватися, що твори ці вміщені там не тільки без її згоди, але навіть без відома. Автор цілком слушно відзначав, що позитивне сприймання підсовєтського письменника у ворожих для большевизму колах за кордоном кидало вже темну пляму, яку не легко було змити. Але з часу, коли були написані ці статті, були оприлюднені нові факти і свідчення і що найголовніше – архівні. Зараз вже з'ясовано, що Л. Могилянська була арештована у так званій «справі Фіріна». Арешт начальника табору С. Фіріна потягнув за собою арешти тих, хто входив в табірну творчу еліту, або якимось чином був пов'язаний з начальником Дмитлага. По справі

Фіріна» проходило 219 чоловік. А Ладя ж була і яскравою творчою особистістю, і мала тісні стосунки з Фіріним. Усім заарештованим у цій справі інкримінували участь у контрреволюційній терористичній організації, тим часом як самого Фіріна звинуватили в зрадництві та здачі мережі резидентури в ряді європейських країн і праці на іноземні розвідки. Парадокси жахливої доби!

Розмірковуючи над трагічною долею нашої талановитої землячки, не можу не враховувати записи М. Могилянського, зроблені після арешту дочки. Він не припускав, щоб якісь фальшиві ухили, які були викриті в роботі Фіріна, можливо в звязку з арештом Ягоди, близьким співробітником якого він був, інкримінувались людям, які працювали з начальником Дмитлагу. Батько відганяв цю думку, але боявся різних розмов. З його нотаток видно, як він негативно ставився до оточення Ладі, її співробітників, які часто приходили до неї в різних справах і вели довгі розмови. М. Могилянський виразно називав їх «шантрапа» і даремно попереджав дочку, щоб була більш вибагливою до свого оточення, щоб одмежувалась від своїх колег. Його вражала Ладіна делікатність. Коли по усуненні Фіріна, її співробітник поет М. Жигульський у спілці письменників говорив, щоб його не дорівнювали до Могилянської, бо ж він, мовляв, «чесний злодій», а вона відомо за якою статтею заслана була до табору, навіть знаючи про це, Ладя рішуче не порвала з ним. До речі, і М. Жигульський, і письменник Л. Нітобург – близькі колеги Л.Могилянської по літературній роботі – були розстріляні у тому ж 1937 р. Разом з тим, Ладя та її подруга Галя не допускали у своїй присутності навіть анекдотів сумнівного змісту. І ще одну прикметну рису своєї старшої дочки занотовує батько. Він писав, що Ладя була завжди експансивна за своєю вдачею, зазначив, що вона навіть плакала з приводу зняття Фіріна з посади. Подібний сплеск емоцій, але значно раніше і в зовсім іншому контексті зафіксував у своєму щоденнику Сергій Єфремов. 27 травня 1926 р. Могилянська, яка працювала перекладачкою в редакції “Пролетарської правди”, отримавши текст телеграми про смерть С. Петлюри, – не стрималася і розплакалась при всіх комуністах, що знаходилися у редакції. На цьому місці мушу зазначити, що відомий історик о. Юрій Мицик помилився, вказуючи, що С. Єфремов, занотовуючи цей епізод, мав на увазі середню сестру Ладі – Олену. На той час Олена Могилянська жила в Москві зі своїм чоловіком Б. Ісаєвим і жодної участі в київській газеті не брала. Повертаючись до думок М. Могилянського, слід зазначити, що він вважав, що і Жигульський, і Нітобург ще й заздрили Ладі через ставлення до неї Фіріна й, безсумнівно, її високий талант. На його зауваження, що через своє оточення вона отримає негативні атестації, Ладя відповідала, що начальство тямить на людях та їхній роботі і запевняла батька, що добре знає про гарне ставлення до себе вищих керівників будівництва. Звичайно, це були наївні сподівання. Беручи до уваги, безперечно, надзвичайно важливі свідчення М. Могилянського відносно своєрідного оточення Ладі, можливості доносу тощо, все-таки беру на себе сміливість стверджувати, що безпосереднім приводом до другого арешту поетеси були не розмови і не давні публікації за кордоном, а притягнення її до «справи Фіріна», і в цьому сенсі доля її була вже вирішена.

Прибитий горем батько ще сподівався на якесь чудо: 27 травня він записав, що залишається ще й ще покласти всі надії на розум і сумління радянського правосуддя. І далі: «Без віри в них можна б збожеволити в ці важкі дні». Але надії ці були марні. Вже 5 червня 1937 р. Комісією НКВС СРСР, Прокуратурою СРСР та головою Військової Колегії СРСР Ладя Могилянська була засуджена до розстрілу згідно ст. 58-8,10,11 за звинуваченням в участі в контрреволюційній терористичній організації в Дмитлазі. На другий день, 6 червня, її розстріляли. Коли батько дізнався про смерть дочки, можна приблизно з'ясувати з його запису від 9 червня: «Скільки вдарів може витримати серце й на скільки років було зроблено моє серце, коли воно досі все виносить?»

Ще донедавна не відоме було місце розстрілу Ладі. Всі спроби автора цих рядків з'ясувати це питання виявлялися марними. Адже ні в «розстрільних» списках Москви, які були видані «Меморіалом», ні в інших джерелах не було бодай натяку, де були страчені заарештовані в «справі Фіріна», серед яких була й Л. Могилянська. Один з авторів Книги пам'яті жертв політичних репресій 1937–1941 рр. у Москві справедливо вказував, що можна досить точно вказати масштаби репресій, але визначити місця поховань значно складніше. Здавалося сумнівним повідомлення Д. Ліхачова, що Ладя Могилянська загинула в Дмитровлазі під час одного з масових розстрілів. При цьому він посилався на нещодавно отримані дані від одного дослідника, який вивчав долі табірників в архівах КДБ. Але по-перше, прізвища усіх розстріляних на Бутовському полігоні будівників і службовців каналу вміщені в Книгу пам'яті «Бутовский полигон». Ні імені Ладі, ні прізвищ інших заарештованих у «справі Фіріна» там немає. І, по-друге, здавалося малоімовірним, щоб з Москви везли назад до Бутова і там розстрілювали. Все це дало підстави авторові цих рядків ще наприкінці 2004 р. зазначити в статті, вміщеній в одному з нью-йоркських часописів, що, очевидно, усіх знищених в «справі Фіріна» поховали в окремому, можливо, ще не встановленому місці. Але доводиться знов з захопленням згадувати блискучий вислів великого Горація: «Усе таємне нині, колись розкриє час». Додам лише, що не тільки час, а й зусилля фахівців «Меморіалу», які отримали доступ до секретних архівів (котрі й зараз ще практично недоступні), сприяли з'ясуванню цього питання. Отже, Ладя Могилянська була розстріляна 6 червня 1937 р. в Москві на Донському кладовищі. Там не тільки розстрілювали, а й ховали попіл тих невинно убієнних, кого спалювали в крематорії, розташованому на території кладовища.

Усі, хто писав про Ладю, зазначають, що вона була розстріляна разом із чоловіком. За старою чернігівською легендою в неї закохався начальник одного з таборів і згодом одружився з нею. Уперше такий переказ я почув багато років тому від відомого київського культуролога, збирача й дослідника української поезії, надзвичайно милої й інтелігентної людини Юрія П'ядика. Але ні тоді, ні зараз ніхто не називав його імені. Причина зрозуміла – практично неможливо було його встановити. Отже, легенда стала, по суті, фактом її життя. Але як на мене, це є скоріше загадка, ніж встановлений факт. І на підтвердження моїх сумнівів наведу міркування відомого англійського історика А. Тейлора, який слушно зауважував: «...Історики зазвичай обережливіші, непевніші у своїх

висновках. Біографи дають яскравіший, але не обов'язково вірніший образ». У розпорядженні автора цих рядків є деякі аргументи, які принаймні не вписуються у досить красиву і незвичну, як і сама поетеса, легенду про її другий шлюб. М. Могилянський часто приїжджав до дочки і спинявся на довший час, занотувавши якось: «Як ніяк я два роки прожив у Дмитрові...». У своєму зшиткові він згадував про різних людей, які приходили до Ладі, про її співробітників, того ж таки С. Фіріна, про приїзди брата Дмитра, онуки Нюсі. Але жодної згадки про її чоловіка або про когось, хто жив з нею, окрім її подруги Галі. Більше того, батько поетеси зізнавався у щоденнику, що не міг настоювати, щоб Ладя не приймала в себе нахабних гостей, бо завжди боявся, щоб дочка не подумала, що він дбає про свої інтереси. М. Могилянський зазначав, що при їхній хатній тісноті балачки цієї, як він називав «шантрапи», дуже заважали його роботі, тому й боявся, щоб Ладя не відчула його зацікавленість. Здається, приховувати очевидний факт йому було ні до чого. І ще одне свідчення згадуваного вже академіка Д. Ліхачова, який на все життя запам'ятав образ ефектної і талановитої поетеси. В одному з нарисів про долю друзів після Соловків, він, між іншим, написав: «Один з начальників табору одружився на колишній ув'язненій з інтелігентної кампанії (її подругою була Лада Могилянська)». Отже, залишається лише сподіватися на вірність латинського вислову: *temporis filia veritas* (істина розкриється коли-небудь).

Рівно через 20 років після безсудної страти, 6 березня 1957 р., рішенням Судової Колегії з карних справ Верховного Суду СРСР Ладя Могилянська була реабілітована за недоказаністю звинувачення. Здавалося б, справедливість відновлена. І якщо безцінне життя було не повернути, то принаймні її ім'я та творча спадщина мала б стати приступною для фахівців й широкого загалу. Та цього, на жаль, не сталося, як до речі, з багатьма викресленими з життя і літератури талановитими письменниками і поетами. Пройшли десятиліття, перш ніж почали з'являтися окремі згадки і невеликі статті, в яких були помилки і нез'ясовані факти життя чернігівської поетеси. І незважаючи на те, що були зачинені архіви, були живі сестри Ладі, люди, які її знали. Гадаю, можна було зібрати спомини, оприлюднити хоча б дещо з її творчої спадщини. Сумно це констатувати ще й тому, що в діаспорі не забували про молоду талановиту поетесу, безвинно знищену в часи Великого терору. Ще у 1955 р. Б. Кравців в антології “Обірвані Струни”, виданій НТШ в Америці, подав короткі дані з її життєпису і кілька віршів. В. Міяковський у вищезгаданій статті віддав данину пам'яті Ладі, яка була ще й дочкою його друга. Двом розстріляним поетесам – Ладі Могилянській й Олені Телізі присвятив розлоге есе відомий польський літературознавець, поет і публіцист Ю. Лободовський. Написала про нашу землячку і znana в Америці редактор Людмила Волянська. В альманасі Українського Народного Союзу на рік 1987 вона слушно зазначала, що про Ладю Могилянську, поетку, українську патріотку не згадували досі. «А чи згадають тепер? Слід би було! Це ж якраз 50 років її мученицького кінця від розстрілу в 1937 році, після мук на каторжному шляху Соловків і Біломорського каналу». Ще більш красномовний і дещо вражаючий факт знайшов нещодавно в листі відомого українського історика Марка Антоновича до широко знаного в діаспорі письменника, автора «Розстріляного Відродження» Юрія Лавріненка.

Повідомляючи останнього про бесіди з письменником В. Коротичем, М. Антонович, між іншим, писав: «У приватних розмовах порушував я багато різних тем, настоював на тому, щоб вони постаралися відкопати Марка Вороного і Ладю Могилянську». Зазначу лише, що на дворі стояв 1965 рік! А через багато років, в листі до автора цих рядків покійний вже, на превеликий жаль, М. Антонович згадував: «...я родиною Могилянських зацікавився випадково, або й не так випадково, з поезії; Ладя Могилянська була непересічною поетесою, а її брат також визначався як поет». Зрозуміло, що в публікаціях, які виходили в діаспорі про Л. Могилянську, відомості були скупі і плутані. Але про неї пам'ятали і старались щось писати. А от у виданні «Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики. XX століття: В 4-х тт.» (Київ, 2001 р.), редактор В. Яременко не знайшов місця бодай для короткої довідки про Ладю Могилянську і кількох її вибраних віршів. Хоча згадуваний вже авторитетний польський вчений Ю. Лободовський ще у 1978 р. запевняв, що Ладі Могилянській належить почесне місце в кожній антології української поезії і не тільки тому, що в неї біографія мучениці, але таки й через достоїнства її поезії.

Давні римляни вважали, що вірші позбавлені смерті. Творчість Ладі Могилянської ще практично не вивчена, значна частина її розкидана по малопрístupним сьогодні виданням, дещо, ймовірно, лишається в рукописах. Але безсумнівно, її вірші пережили і поетесу, й добу, яка була такою немилосердною до неї.

Стаття раніше не публікувалась.

РОЗДІЛ II.

СПОГАДИ

Микола Федоренко

ПРО Г. М. КУРАСА

Ми потоваришували вже наприкінці першого семестру 1976–1977 навчального року. Нас зблизив інтерес до історії, історичної літератури і книг взагалі. Григорій любив навчатися, читати, сперечатися, любив прогулянки вечірнім Черніговом, які ми здійснювали після «читалки». А ще він любив збирати книги, потрібні для роботи і для «душі», особливе захоплення викликали у нього книги серії «Жизнь замечательных людей».

Навчаючись на другому курсі, Г. Курас обрав темою своєї курсової роботи історію Семенівського червоногвардійського загону, який був заснований у теперішньому райцентрі Чернігівської області наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Для написання роботи Григорій хотів використати матеріали книги А. Денікіна «Очерки русской смуты», яка тоді знаходилася у фонді рідкісної книги. Цей інтерес викликав особливу, але цілком зрозумілу для того часу

Студенти академічної групи, в якій навчався Г.Курас, разом із куратором Н.П.Баженовою, 1979 р.

реакцію його наукового керівника: «А навіщо воно тобі потрібне?» Так, Григорій і не отримав тоді мемуари Денікіна. Вже студентом мій друг виявляв схильність до пошукової роботи, осмислення історичного матеріалу. Якось, на літніх канікулах, він написав напівжартівливе, напівсерйозне, не призначене для публікації, звичайно, дослідження: «Історія знаменитих жінок: від Клеопатри до наших днів».

Мені декілька разів довелося побувати в гостях у родини Курасів, познайомитися з його батьками і сестрою. Було помітно, що Григорій любить своїх рідних, цінує їх, і вони теж дорожили їм.

Григорій Михайлович Курас належав до типу справжнього інтелігента – розумного, допитливого, порядного, був прекрасною людиною і щирим другом.

СПОГАДИ ПРО ГРИГОРІЯ МИХАЙЛОВИЧА КУРАСА

З Григорієм Курасом я познайомилася, коли він у 1982 р. прийшов працювати до нашої Щорської ЗОШ № 3. Але заочне знайомство з ним відбулося набагато раніше. Ми працювали разом з його матір'ю Марією Йосипівною Грабовською, і вона дуже часто розповідала про своїх дітей – сина Григорія та доньку Софію. Я знала, що Г. Курас з шкільних років мріяв стати істориком-науковцем, що він багато читав: і художню літературу, й історичні романи, з дитинства збирав свою бібліотеку. Значно пізніше ми зустрічалися з ним у книжковому магазині, часто обговорювали новинки художньої літератури.

У школі Григорій Михайлович викладав історію та право. Він був м'якою, вихованою, стриманою, коректною людиною. Спочатку ми, старші колеги, побоювалися, що він не зможе утримувати дисципліну у класах, проте його глибокі знання з історії, вимогливість до себе і оточуючих, доброзичливість завжди створювали на уроках особливу атмосферу. Непересічність цієї

Г.Курас разом з групою випускників, 1980 р.

особистості позначалася на його викладацькій роботі. Уроки Г. Кураса були цікавими, нестандартними, зверненими до сучасних проблем. Траплялося, що дехто з учнів вважав його занадто вимогливим, але по закінченні школи, коли до оцінки впливу вчителів підходили подорослому, випускники згадували його з великою любов'ю і повагою, усвідомлювали його відданість своїй справі. На одній із шкільних зустрічей, вже після того, як Кураси виїхали до Америки, один із

випускників по-дитячому, але так щиро сказав: «Якби я колись зміг в рідному місті відкрити нову бібліотеку, то назвав би її на честь Григорія Михайловича Кураса». Ці слова мене дуже зворушили, у листі до Г. Кураса я повідомила його про мрію учня.

Коли сім'я Курасів виїжджала до США, ми влаштували у школі проводи для своїх колег – М.Й. Грабовської та Г.М. Кураса. Вони просили їм нічого не дарувати, бо не мали змоги брати з собою багато речей. Але ж ми, вчительський колектив, таки знайшли подарунок, від якого ніхто б не міг відмовитися. Ми зняли відеофільм про Щорс – рідне місто Г. Кураса, його батька та прадідів. У 5-А класі, де я тоді була класним керівником, ми влаштували невеличку прес-конференцію, на якій учні задавали питання своєму вчителю. Можливо, посправжньому хвилюючим для Г. Кураса стало по-дитячому наївне, безпосереднє запитання Сашка Трохименка: «Григорію Михайловичу, а чому ви покидаєте нас?» Він, засмутившись чи розгубившись, відповів: «Хочу більше уваги

приділяти науковій праці, а в сьогоднішньому житті немає у мене такої змоги. Час плине швидко, хотілося б встигнути якомога більше». Вчитель історії І. М. Харченко згадує, що у Г. Кураса була дуже цінна, рідкісна література з історії. Він щедро ділився з колегами й учнями своїми книгами, любив обговорювати їх. Від'їжджаючи, вчитель подарував учням 5-А класу багато історичних книг з власної бібліотеки.

Ми любимо переглядати відеофільм, де зафіксовано, як Г. Курас спілкувався з учнями 5-А класу. Він обіцяв часто писати, але листи від нього надходили, на жаль, дуже рідко. Про особисте життя ми з ним говорили вкрай рідко. Але його мама часто бідкалася, що він самотній, що не квапиться одружуватися. Інколи вона просила мене поговорити з ним, поспілкуватися, чимось зарадити. Торкатися інтимних струн душі людини справа надто делікатна, та бувають такі хвилини, коли співрозмовник сам розкривається. Запам'яталася відповідь Григорія Михайловича на питання про одруження: «Це має бути жінка помірковано-розсудлива, гарна собою і дуже добре знатися на історичній науці». Чи це жарт, чи він дійсно так гадав, не знаю, але чомусь саме ці слова запам'яталися.

Григорія Михайловича у нашому педагогічному колективі довго не вистачало, ми постійно згадували про нього. До цього часу не забувається, те краще, що він залишив нам, його колегам, у спадок.

Людмила Студьонова

ВІН ВИЙШОВ В ПОЛЕ БЕЗ КОЛЬЧУГИ І ЗГИНУВ, РАНЕНИЙ В БОЮ

Я добре пам'ятаю день, коли до кабінету краєзнавства увійшов високий, худорлявий юнак з копицею чорного волосся і великими, сумними очима. То був початок осені. У вікно, відокремлений балконом, заглядав старий дуб, листя якого були вкриті позолотою. У відкриту квартиру долітав горобиний галас. Відвідувач соромливо привітався. Сказав, що є студентом історичного факультету Чернігівського педінституту. Запропонувала юнакові сісти. Попросила читацький квиток. Так відбулося моє знайомство з Григорієм Михайловичем Курасом.

Важко визначити сьогодні періодичність його відвідин кабінету, а згодом відділу, краєзнавства. Пам'ять зберегла те, що Григорій Курас цікавився книгами, журналами, газетами, які видавалися на Чернігівщині у дореволюційні роки. Він залюбки працював з каталогом місцевих видань, робив виписки. Особливою його увагою користувались «Труды Черниговской губернской архивной комиссии». Відсутні випуски у фондах нашої бібліотеки ми замовляли по міжбібліотечному абонементу з Москви, Києва, Ленінграда. Григорій Михайлович як справжній дослідник і пошуковець радів з того, що виявляв рідкісні матеріали про діяльність окремих діячів комісії, які в подальшому стали підставою для біографічних нарисів про маловідомих або замовчуваних постатей нашої історії. Своєю радістю

пошуковця Григорій Михайлович ділився зі мною, за що я йому дуже вдячна. Тому що завдяки йому поповнювався новими даними зведений каталог краєзнавчої літератури.

Дивним чином збіглися у часі наші зацікавлення революційними народниками. Григорій Михайлович, який на той час викладав вже історію у Щорській середній школі, зосередив свій науковий інтерес на діяльності Сергія Нечаєва. У мене ж був суто професійний інтерес, інтерес бібліографа-краєзнавця, підігрітий нашим читачем Йосипом Іллічем Давидовим. Він розповів, що відвідав Російську історичну бібліотеку в Москві, де вивчав унікальний біобібліографічний словник за назвою «Деятели революционного движения в России», виданий Всесоюзним Товариством політкаторжан і сільно-поселенців на рубежі 1920-х–1930-х рр. У ньому Йосип Ілліч знайшов безліч ніде не опублікованих матеріалів про революціонерів, чия діяльність народженням або життям була пов'язана з Чернігівщиною.

Про цей словник розповіла Григорію Михайловичу. Коли книги почали надходити по МБА з Російської історичної бібліотеки, він також їх дивився, знаходячи унікальні матеріали про прибічників Сергія Нечаєва та їхню долю.

Користування словником було обмеженим у строках – всього десять днів. Я дзвонила Григорію Михайловичу в Щорс і повідомляла про це. У моєму записничку донині зберігся його телефон: 8-254-2-11-09.

Виписала я по МБА ще кілька унікальних книжок, які стали бібліографічною рідкістю. Це спогади Лева Дейча видання початку двадцятого століття, книги про утриманців на карійській та нерчинській каторгах, які, здається, побачили світ у 1920-х рр. Першими політв'язнями були люди, які проходили у справі Нечаєва. За ними прийшли інші після довгого ув'язнення по

I. В ЗМБ имеется у нас
наше о научной поездке
В. Онуцкого в Чернигов и
знакомстве с В. Модзалевским

II. Выдавничство "Чайка"
(СЗУ - Т.5) - переклады
М. Шрага и в ж. "Витязня"
в ст. Шатова о Грузин-
ках - упоминается во время
допросов - имя М. Шрага
Знаете ли эти факты?

тюрмах. Григорій Михайлович світився, коли тримав у руках ці книжки. Так само, як збірник матеріалів «Нечаев и нечаевцы» 1931 р. видання. Надсилали нам і журнал «Каторга и ссылка». Статті, фотографії, спогади, інші матеріали дали нове уявлення про революціонерів, які не належали до партії Леніна. Пізніше Григорій Михайлович зізнається в одному з листів: «І не можу однозначно навіть тепер оцінювати їхню діяльність, тим більше називати їх злодіями і т. ін.»

Так він готувався до написання дисертації про народовольців, захоплений їхньою боротьбою і долею. Проте відомий історик, професор Віталій Григорович

Сарбей порадив йому змінити тему і переключитися на дослідження діяльності Чернігівської вченої архівної комісії. Незабаром тему дисертації було затверджено, і Григорій Михайлович розпочав новий науковий пошук. Свої статті з теми він публікував у різних друкованих джерелах, виступав з повідомленнями на краєзнавчих конференціях, тези яких також виходили окремими виданнями. Все це розписувалося нами на каталожні картки, заносилося до краєзнавчого каталогу, рекомендувалось нашим читачам.

А життя тим часом спливало за своїми законами. Григорій Михайлович не так часто приїздив до нас. Робота в школі і над дисертацією забирала багато сил та енергії. Інколи, коли треба було щось уточнити, він мені телефонував.

У 1992 р. в Дніпропетровському національному університеті Григорій Михайлович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України». Про цю важливу в його житті новину він сповістив сам, завітавши до нас. Григорій Михайлович був посправжньому щасливий. На моє питання, а де його автореферат дисертації, він, ніяковіючи, посміхнувся і сказав, що за тиждень обов'язково його привезе. І Григорій Михайлович свою обіцянку виконав: автореферат зберігається у фонді нашої бібліотеки з дарчим написом. Проте кандидат історичних наук Григорій Курас продовжував працювати вчителем у середній школі міста Щорса.

У 1998 р. Григорій Михайлович разом із родиною переїхав до Нью-Йорку. Він швидко встановив контакти із співробітниками УВАН та Наукового Товариства ім. Шевченка у США, отримав доступ до їхніх архівів, бібліотечних зібрань, колекцій періодики. Написав і опублікував безліч статей на свою улюблену тематику – постаті видатних, а інколи й зовсім забутих діячів кінця ХІХ–початку ХХ ст., і долі творців «Розстріляного відродження» – наших земляків. На жаль, мої прямі з ним контакти обірвалися. Однак завдяки його інститутському викладачеві Тамарі Павлівні Демченко я знала про написане Григорієм Михайловичем і про стан його здоров'я. Приємно було, коли в рецензії на книгу «Чернігівщина incognita» добрим словом відгукнувся на мою статтю про сімейні стосунки і кохання до іншої жінки Михайла Коцюбинського, вміщеної до цієї збірки.

Із сумом дізналась, що 16 березня 2008 р. Григорій Михайлович Курас помер від невиліковної хвороби у Нью-Йорку. Чужа земля прийняла його останки. Але в моїй пам'яті він залишиться людиною, яка несла в собі дивовижний світ добра, працелюбства, інтелігентності, поваги до людини, дитячої сором'язливості. Важко забути його сумні очі, тихий голос, світлу енергетику, яку він випромінював.

Про таких, як Григорій Михайлович Курас, Володимир Висоцький співав: «Смерть самых лучших намечает и дергает по одному».

ГРИГОРІЙ КУРАС

Я не пам'ятаю точно, коли познайомився з Григорієм. Можливо, це сталося десь після вересня 1986 р., коли я почав працювати на кафедрі історії СРСР Чернігівського педагогічного інституту, а Григорій іноді заглядав на кафедру. Хоча насправді, мені здається, що ми познайомились на одній з краєзнавчих конференцій наприкінці 1980-х рр., найшвидше, у грудні 1988 р. в Ніжині.

У будь-якому випадку, коли я навчався в аспірантурі, з кінця 1988 р., ми з

Г. Курас з пані Оксаною Радши-Міяковською, Українська Вільна Академія Наук, Нью-Йорк

ним були знайомі. Річ у тім, що Григорій нерідко заїжджав в Інститут історії до свого наукового керівника Віталія Сарбея, і ми зустрічались з ним в коридорі Інституту. Григорій розповідав мені про хід своєї наукової роботи, проблеми, які виникають у зв'язку з цим. Труднощі, крім інших, були викликані тим, що він жив у Щорсі, був відірваний від бібліотек, міг працювати в них лише «наїздами». Йому також не вистачало наукового спілкування. Останнє він

компенсував у Чернігові, спілкуванням з Тамарою Павлівною Демченко та іншими викладачами. В Інституті історії, крім Віталій Сарбея, він, як людина дуже скромна і сором'язлива, майже нікого не знав, тому був радий, коли бачив мене (не як конкретну особу, а як знайомого).

З якогось часу він став зупинятись ночувати у мене в гуртожитку. Не пам'ятаю, скільки разів це було – можливо, двічі-тричі, однак під час цих приїздів ми вже проводили разом весь вечір. Цього було достатньо, щоб зрозуміти його вподобання і образ мислення. Переді мною постала людина, яка жила науковими інтересами більше, ніж усіма іншими проблемами. Добре пам'ятаю, як він привіз готову дисертацію. Власне, можливо, це був один з її останніх варіантів, але вже переплетений. Ми обговорювали роботу і проблеми, пов'язані з майбутнім захистом. Захищався Григорій в Дніпропетровську, захист пройшов успішно, і традиційні страхи виявились, як у більшості випадків, необґрунтованими. На той час я вже повернувся до Чернігова і спілкування з Григорієм знову відбувалось лише принагідно.

Остання наша зустріч відбулась у Нью-Йорку. Я перебував в Америці за програмою обмінів науковцями імені Фулбрайта. Мій університет знаходився на колишньому «дикому Заході» – в штаті Колорадо (Боулдер). Знаючи про те, що Григорій живе у Нью-Йорку, я кілька разів телефонував йому, але поговорив з ним, здається, лише один раз, десь восени 2003 р. Потім контактів з ним не було, а від знайомих я дізнався, що він важко хворів і довго лежав у лікарні. У квітні

2004 р. я приїхав до Нью-Йорку, де прочитав публічну лекцію в Інституті Гаррімана Колумбійського університету. Від працівників Наукового товариства імені Шевченка я знав, що Григорій і далі хворіє, і контактів з ним немає.

В Нью-Йорку я був тиждень. І ось за пару днів до від'їзду я прийшов на засідання Наукового товариства імені Шевченка і ... побачив на ньому Григорія. Зрозуміло, обоє зраділи зустрічі. Як виявилось, інформація, яку я мав, виявилась дещо застарілою. Григорій уже кілька тижнів як відносно видужав, потроху з'являвся в наукових інституціях і працював.

Ми з ним поговорили в НТШ, потім пішли в кав'ярню пити чай. Григорій мав змарнілий хворобливий вигляд, але, як і раніше, розповідав лише про наукові справи і говорив про них з великим інтересом. Було видно, що історичні студії є для нього найбільшою відрадою, захопленням і покликанням. Працювати він ходив в Українську вільну академію наук неподалік від Колумбійського університету, знаходив там різні цікаві документи. Розповідав мені про архів УВАН, про те, що в УВАН існують проблеми зі співробітниками, бо їх майже немає, що він має доступ до всіх рукописів, включно з тими, які лежать в ящиках на горищі, що в них можна знайти багато цікавого, тільки шукати важко, бо архівні матеріали практично не впорядковані.

Щодо побутових справ, Григорій розповів, що живе з мамою і сестрою, бо батько вже помер. Район Нью-Йорка, в якому проживав Григорій, був заселений вихідцями з колишнього Радянського Союзу, їхнє життя мало безліч проблем, але мені, як сторонній людині, на думку Григорія, це могло бути цікаво. Він запросив мене в гості, але мені залишилось перебувати у місті лише два дні і ми домовились, що коли я буду в Нью-Йорку наступного разу, маючи на увазі можливий наступний приїзд до Америки, я обов'язково завітаю до нього. Проте, як завжди, ніхто не знав, скільки часу відведено кожному з нас на цій землі.

Володимир Бойко

ЗУСТРІЧІ, ЯКИХ НЕ БУЛО

Йдеться про події, розділені в часі, але поєднані між собою Григорієм Курасом. Особисто ми так і не зустрілися, хоча й знали про існування один одного (більше – молодший автор цих рядків, звичайно). Зовні все звелось до телефонних розмов, консультацій, передавання інформації, вітань... Тож першою реакцією на пропозицію написати спомини були сумніви – чи можна за таких обставин. Втім, Тамара Павлівна Демченко переконала – важливо все. Нехай так і буде. Та й нагода трапилася така, що гріх не написати, перебуваючи на навчанні в місті Реховот поблизу Тель-Авіва.

Перше нагода зустрітися з Григорієм Курасом трапилася мені під час навчання на другому курсі Київського університету (1990 р.). Тоді для написання курсової роботи з історії Чернігова 1917 р. співробітники обласного архіву

порадили звернутися за консультацією до Григорія Кураса. Як з'ясувалося – земляка зі Щорса.

Ми переговорили по телефону. Григорію Михайловичу сподобалася ідея дослідити період мирного розвитку революції в Чернігові, коли ще змагалися переважно ідеями, а на демонстраціях червоні та синьо-жовті прапори не протистояли один одному, сприймалися як прояви одного процесу демократизації країни. Тоді мене найбільше вразив вплив Іллі Шрага, власне про нього й перепитував здебільше, щоправда, як зрозумів після розмови, дещо перекрутивши прізвище цієї відомої постаті – мабуть, дуже поспішав висловитися. Співрозмовник виявився досить лаконічним, що не завадило йому штрихами змалювати можливу схему роботи та підказати, де і що шукати. Погодився він й з моєю оцінкою про надзвичайну роль Іллі Шрага та підкреслив важливість наукового інтересу до нього. Згодом для мене стало зрозумілим, що для нього важила ця постать.

Тепер важко пояснити чому після телефонного спілкування не відбулося особистого – не вистачило часу проїхати до Щорса, захопили власні справи чи щось інше. Факт той, що вдруге наші шляхи перетнулися з Григорієм Курасом, коли він збирався, а потім і переїхав до США. Тоді через Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів проходила частина його листування електронною поштою, передавалися до друку деякі статті. Звичайно, пригадалася вже досить давня, майже забута, консультація студентських часів. А разом з тим – змарнована нагода зустрічі (аби ж то одна).

Тож, коли на початку 2006 р. випала нагода відвідати США, хотілося хоч тут наздогнати втрачений час. Наперед розраховуючи три дні провести в Нью-Йорку, планував і можливість особистого спілкування з Григорієм Курасом, тепер вже за океаном.

У місті «Великого яблука» мене зустрічав директор адміністрації Наукового товариства ім. Тараса Шевченка Америки Василь Лопух. В Нью-Йорку значна частина української громади орієнтується саме на НТШ Америки – ця організація виглядає динамічнішою: переважно до неї входять вихідці з Західної України); інша – на Українську вільну академію мистецтв та наук в США (переважно вихідці з Центральної та Східної України). А ще є Український інститут Америки... В США, певною мірою, як в музеї, можна побачити рухи та почути ідеї, що вже стали історією на батьківщині, а тут дискусія триває й досі. В цьому сенсі було досить цікаво дізнатися, як на такому тлі відчувається людина, що лише кілька років тому залишила Україну.

Довго розпитувати Василя Лопуха про Григорія Кураса не довелося – звичайно, вони знайомі. Василь, коротко описавши мені ситуацію серед

української діаспори в Нью-Йорку, зазначив, що то дуже цікава людина – він не звертає уваги на існуючі внутрішні історично обумовлені суперечки всередині громади, натомість працює там, де є необхідна для нього література та джерела, і скрізь його приймають і сприймають. Неодноразово бував Григорій Курас і в НТШ Америки. Щоправда існуюча в її стінах бібліотека, з огляду на тематику досліджень, виявилася йому не настільки цікавою, як в УВАН. Тож Григорія Івановича було легше знайти саме в її стінах. А потім Василь зазначив – наскільки йому відомо, Григорій Курас тяжко хворіє і зараз, на жаль, його рідко можна побачити.

Того першого дня в Нью-Йорку я так і не пішов до УВАН – хотілося прогулятися по знаменитому Манхеттену, звичайно – по Бродвею, побувати в Чайна-тауні, забратися на Empire State Building, спуститися в знамените нью-йоркське метро – відчутти місто, яке встигло стати культовим. При цьому якимось чином не дуже звертав увагу на попередження щодо сніжної бурі, яка насувалася, – хіба мало їх бачив у себе вдома. Але явище це виявилось дещо іншим, причому настільки, що наступного дня місто прокинулося паралізованим, отже, й думати про якісь походи не доводилося. Натомість разом з родиною Василя Лопуха згадав свої навички з відкидання снігу від оселі. Таким чином, залишався третій, останній день мого перебування в Нью-Йорку. І тепер вже, безумовно, він мав початися з УВАН.

Ukrainian Academy of Arts and
Sciences
in the US, Inc.
206 West 100th Street
New York, NY 10025
212-222-1866

В установі мене зустріла незвична після сум'яття мегаполісу тиша – у всьому великому будинку виявилась лише одна людина. Щоправда, жінка надзвичайно активна та комунікабельна – пані Оксана Радиш-Міяковська. Розповів їй про себе, подарував останні чернігівські публікації, перепитав про книжкові фонди, що зберігаються в Академії, про роботу самої установи та, звичайно, про Григорія Кураса. Пані Оксана дала мені його телефон та підтвердила не надто втішну інформацію, вже отриману в НТШ Америки. Справді, після свого переїзду до Нью-Йорку Григорій Курас відвідував УВАН дуже часто – так, начебто він тут працював на постійних засадах. Нагадаю, що йдеться про некомерційну громадську організацію, створену з ініціативи частини української діаспори у післявоєнний період з метою збереження історико-культурної пам'яті та розвитку наукових досліджень. Тобто, коли більшість

наших емігрантів думала, насамперед, про завоювання свого місця у новому суспільстві, Григорій Курас скористався нагодою, аби, насамперед, продовжити свою улюблену працю з дослідження історії України. Не думаю, щоб його не цікавили якісь особистісні побутові моменти, але задовольнявся він дуже скромним їх обсягом. Власне, саме до цього періоду належить доволі інтенсивна переписка електронною поштою, яку вели Тамара Павлівна та Григорій Михайлович. Її результатом стала низка наукових публікацій, які зараз доступні широкому колу читачів. За таку роботу Григорій Курас нічого в матеріальному плані не отримував. Для нинішнього комерціалізованого світу ситуація майже нереальна. Принаймні, коли автор цих рядків намагався пояснити студентам першого курсу, що не все в цьому світі вимірюється обсягом отриманих коштів, з'ясувалося, що вся їхня повсякденна життєва практика свідчить про зворотнє. Може, звідси й брак їхнього патріотизму. Проте Григорій Курас, за родинними обставинами опинившись в іншій країні, продовжував працювати заради своєї не надто гостинної батьківщини, причому не чекаючи іншої винагороди, крім можливості бути почутим.

А ще пані Оксана Радиш-Міяковська сказала мені, що в УВАН дуже розраховували на Григорія Кураса як на людину, що змогла б вести її повсякденну роботу. Відверто кажучи, не думаю, що він цього прагнув, але так само переконаний, що й не відмовився б. Зрештою, це громадська робота, без якої, певною мірою, були б неможливі і його наукові пошуки. Та доля і хвороба розпорядилася інакше – на той час Григорій Михайлович уже мало з ким зустрічався. Може, не хотів, аби його бачили хворим, може, постійно почував себе недобре чи щось інше. А далі настала невелика пауза в розмові – прогнози на майбутнє – були надто невтішні.

Я таки зателефонував Григорію Курасу, представився, передав вітання з Чернігова та попросив про зустріч. Він подякував, вибачився і сказав, що сьогодні не зможе, особливо не пояснюючи чому. Тож ми просто ще трохи переговорили по телефону, згадали про рідне місто (Щорс), спільних знайомих... На прощання я пообіцяв зателефонувати Григорію Михайловичу ще раз та знову перепитати про зустріч, якщо опинюся в Нью-Йорку. Він не заперечував. Втім, як виявилось, то була остання можливість.

Тамара Демченко

«Я МРІЮ НАПИСАТИ ЩЕ ПРО ДМИТРА ТАСЯ...»: З ІСТОРІЇ НЕЗДІЙСНЕНОГО ЗАДУМУ Г. КУРАСА

Ми вже писали¹, що улюбленою лектурою Г. Кураса було дослідження в галузі персоналістики, а жанром наукової роботи, якому він віддавався сповна – історико-біографічний нарис про, зазвичай, забутих діячів з непростю долею, котрі жили на зламі ХІХ – ХХ ст. Як додаток до дисертації, він створив стислі, але інформаційно насичені нариси про низку провідних членів Чернігівської

губернської архівної комісії. Серед постатей, що вже на стадії опрацювання дисертаційних матеріалів потрапили в поле зору вченого і не відпускали упродовж усього подальшого життя, була родина Могилянських. Згідно з даними біобібліографічного покажчика, загалом у доробку Г. Кураса міститься 9 робіт, присвячених цій темі². Серед праць, що увійшли до даного збірника, привертає увагу біографічний нарис про Л. Могилянську.

Чим довше замислюєшся над феноменом цього прискіпливого інтересу, тим більше здається, що історик інтуїтивно і досить рано відчув та й усвідомив своє покликання, яке вбачав у прагненні відновити справедливість: десятиліттями імена людей замовчували, а то й втоптували в багно, хтось мусив покласти цьому край, спробувати засобами, доступними фахівцеві, вдихнути життя в проскриповані імена. Тут не йшлося про «об'єктивне» вивчення як паліатив відвертій фальсифікації. Г. Курас не приховував свого пристрасного, суб'єктивного інтересу до людей, які з об'єктів дослідження перетворювалися на важливий фактор його власного життя.

Чому саме сім'ю Могилянських він впустив у свою душу? Було щось таке у долі цієї нещасливої родини, що вразило дослідника. Можливо, спілкування з вцілілими її членами. Курас листувався, а у 1991 р. відвідав у Санкт-Петербурзі племінника Михайла Могилянського, визначного російського літературознавця – Олександра Петровича Могилянського. У 1993 р. відбулася його зустріч з донькою М. Могилянського – Оленою Михайлівною – в її московській квартирі. Згодом він створив прекрасний нарис про цю жінку³. Нарешті, він познайомився і тривалий час листувався із сином Ірини Могилянської – онуком М. Могилянського – О. Сафьяном. Г. Курас завжди намагався допомогти людям,

особливо тим, кому він довіряв. У одному з листів, відповідаючи на мій запит про Д. Дорошенка, спадщину якого він теж глибоко вивчав, він згадав і про Могилянських: «Д. Дорошенко дійсно був в СПб в 1904 р. Він же був студентом у[ніверсите]ту. В листопаді брав участь в демонстрації і його трохи потовкли тоді. В цей час його обрали головою Укр[аїнської] Студентської Громади. Знав практично всіх українців, які були хоч трохи помітні в столиці. Скажімо, знав сестер Шликевич. Одна з них стала мамою О. П. Могилянського. Колись він попросив уточнити дату смерті Шликевича, і я знайшов некролог в чернігівській газеті за 1909 р. Він помер в Козел[ецькому] повіті. Десь в 60-ті рр. О. П. їздив з дочкою в це село і там ще пам'ятали його діда»⁴.

Авторові цих рядків дуже імпонує назва і зміст, звичайно, інавгураційної лекції Почесного доктора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Михайлини Коцюбинської «Історія, оркестрована на людські голоси»⁵. Здається, що Г. Курас теж сприймав минуле крізь призму людських долі. Історія промовляла до нього безліччю голосів і він поспішав відгукнутися на заклики, витягти якомога більше постатей із мороку забуття.

В останні роки короткого, сповненого страждань життя Г. Кураса зацікавила доля сина Михайла Могилянського – Дмитра Могилянського (Дмитра Тася) – маловідомої постаті доби «Розстріляного відродження».

У електронному листі від 27 березня 2006 р. він звернувся до мене із проханням: «Тамаро Павлівно! Мені дуже незручно вас просити, знаючи Вашу велику перевантаженість, але як будете в бібліотеці, (не спеціально!), запитайте будь-ласка, чи мають «Антологію української літератури» 1930–31 рр. Вид. «Книгоспілка». В 3-му т. була добірка віршів Д. Тася. Тут, в Америці, цієї (інші є) «Антології» немає в жодній бібліотеці. Навіть, в Гарвардській, яка в деякій мірі краща за Бібліотеку Конгресу. Ясно, що раритетна річ. Мене цікавить, які вірші там. Можливо, Крижанівський помістив в альманаху «Поезія» (1986 р.) те, що

було у 31 р. Копії його добірки я маю в себе (на щастя, саме цей № є в нашій бібліотеці). Але, можливо, і в Чернігові теж немає цієї «Антології 30–31 рр. Але дуже прошу, не ходіть спеціально! [...] А запитати про антологію, то може це небагато часу забере. Вибачте мене за цю турботу. Хочу дуже щось написати про Тася, але мало що маю. О. Сафьян пообіцяв подивитися папки тітоньки, хоч і не

сподівається щось знайти»⁶. Дуже швидко вияснилося, що вищезгадана «Антологія» – не просто рідкісна, а унікальна річ. Видатний український історик Я. Дашкевич з болем і ненавистю писав про ті лихі часи: «Горіли архіви, книжки і класові вороги, що намагалися рятувати ці архіви і книжки»⁷. Зрештою, один примірник її мені пощастило відшукати у Національній Бібліотеці України імені В. Вернадського. В «Антології» було вміщено три вірші Д. Тася: «Крізь кригопис вікна мого», «Про ластівку на абажурі», «Криптомерії вклонились морю»⁸. Тут же видруковано портрет поета і дуже стислі біографічні дані про нього: «Дмитро Тась (спр[авжнє] прізвище Могилянський) – поет і прозаїк. Друкуватись почав з 1923 р. Нар[одився] 1901 р. в Чернігові»⁹. Вірші довелося переписувати від руки, бо у відділі не дозволили винести збірник, щоб зробити ксерокопію. В Інституті рукопису цього ж книгосховища я розшукала ще деякі документи, машинопис і фотокопії прози Тася та одну статтю, теж переписала їх і відправила Г. Курасу. У відповідь він писав: «Перш за все, хочу подякувати за бандероллю, яку отримав на 6(!) день. Практично всі слова зрозумів. Є, безумовно, цікаві речі в ст[атті] Тася. Скажімо, що співпрацював з Коновалом. Ніде про нього немає відомостей. А він же – чоловік Ладі і був журналістом не лише в Чернігові»¹⁰.

Вже після того, як Г. Курас відійшов у вічність, мені пощастило відшукати у метричних книгах Чернігівського держархіву деяку інформацію про Д. Могилянського (Тася). Так, зберігся запис про його хрещення у Воздвиженській церкві м. Чернігова: 28 січня 1901 р. народився, а 8 лютого цього ж року був охрещений «Димитрій – сын дворянина Михаила Михайлова

Могилянського и законної жєны єго Александры Алексєєвой. Восприємники – дворянин Владимир Михайлов Красовский и девица дворянка Анна Николаєва Максимович»¹¹. Щє цїкавіша інформация про одруження поєта. Ця визначна в його житті подія відбулася 10 листопада 1922 р. Він мешкав у Чернігові, в Михайлівському провулку, в будинку Коновалова, українець, неодружений, перший шлюб, мав посаду переписчика губвоенкомату, статус службовця і червоноармїєця. Його обраниця – Сотник Пєлагєя Григорівна, 23 років (народилася 9 листопада 1899 р.), українка, дївчина, перший шлюб, вчителька української школи¹². Відомий дніпропетровський краєзнавець М. Чабан, котрий теж спілкувався із Оленою Могилянською, підтвердив, що її брат у 1925 р.

переїхав до Києва, а через п'ять років до тодішньої столиці УСРР – Харкова¹³. На час арешту Дм. Тась працював літературним співробітником газети «Соціалістична Харківщина». Судила його горезвісна «трїєка» у Москві у 1938 р., смертний вирок був виконаний 28 лютого 1938 р.¹⁴ У 1988 р. В. Шевчук вперше написав про «письменницьку родину» Могилянських. Творчість Дм. Тася отримала досить високу оцінку: «Як поєт Дмитро Тась був особистість непересїчна. Він захоплювався урбаністичними мотивами, його рядок пружкий, свіжо-образний, енергійний, любить він також поєтичну імпрєсію, пробував писати й соціологічну, в дусі свого часу, поезію»¹⁵.

Наступного року виповниться 110 років від часу народження поєта. Чи з'являться нові розвідки про його життя та творчість, чи вийде друком збірник під назвою «Чорний парус», який Дм. Тась готував ще в далекі тридцяті роки?

Думаю, що гарним вшануванням пам'яті Григорія Кураса і водночас даниною пам'яті Дмитра Тася буде оприлюднення невеликої за обсягом (два

аркуші) статті/замітки останнього з історії чернігівських видавництв. Автор був безпосереднім учасником заходів щодо налагодження книгодрукування у Чернігові. Він зібрав усі дані про літературу, видрукувану у місті, назвав прізвища людей, причетних до діяльності видавництв. Варто відзначити, що родина Могилянських – батько Михайло Михайлович, сестра Ладя та її чоловік, Віктор Коновал, сам Дмитро і його перша дружина П. Сотник – брали участь у цій справі.

Стаття зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х: Архів АН УРСР, № 18 715), являє собою рукопис, позначений заголовком: «Тась Дм. [Могилянський Д. М.] Українські видавництва в Чернігові. [Замітка] 1925 р. Київ». Дані про можливе друкування статті відсутні. Авторський стиль і особливості тогочасного правопису збережено повністю. Підкреслення в тексті належать Д. Тасю. Авторські скорочення доповнено у квадратних дужках.

Список джерел та літератури

¹ Демченко Т. Внесок Г. Кураса у вітчизняне краєзнавство та біографістику //Краєзнавство (Київ). – 2009. – № 1-2. – С. 90–91.

² Григорій Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик) /Упоряд. Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова; Наук. ред. О. Б. Коваленко; Відп. за вип. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2007. – С. 14–17, 19–21. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; Вип. 12).

³ Див. Курас Г. «Многая літа» Олени Могилянської: До 100-ліття від дня народження //Наше життя (Нью-Йорк). – 2005. – № 4 (квіт.). – С. 5–7; Григорій Михайлович Курас: (Біобібліографічний покажчик)... – С. 48–54.

⁴ З особистого архіву автора. Лист не датований.

⁵ Коцюбинська М. Історія, оркестрована на людські голоси: Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури. – К., 2008. – 70 с.: іл.

⁶ З особистого архіву автора. Лист Г. Кураса від 27 березня 2006 р.

⁷ Дашкевич Я. «Книгарь» – журнал епохи революцій і контрреволюцій //Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 27.

⁸ Антологія української поезії / Упоряд. Василь Атаманюк, Євген Плужник, Фелікс Якубовський; Обкладинка й портрети проф. Василя Кричевського. – [К.]: Книгоспілка, 1931. – С. 148–150.

⁹ Там само. – С. 361.

¹⁰ З особистого архіву автора. Лист не датований.

¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 300 зв, 301.

¹² ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 3582. – Арк. 187, 187 зв.

¹³ Чабан М. “Зійду один я на узгір’я...” // Літературний Чернігів. – 2003. – № 3 (23). – С. 42.

¹⁴ Там само. – С. 43–44.

¹⁵ Шевчук В. Могилянські: Забута письменницька родина України //Україна. – 1988. – № 27. – С. 9.

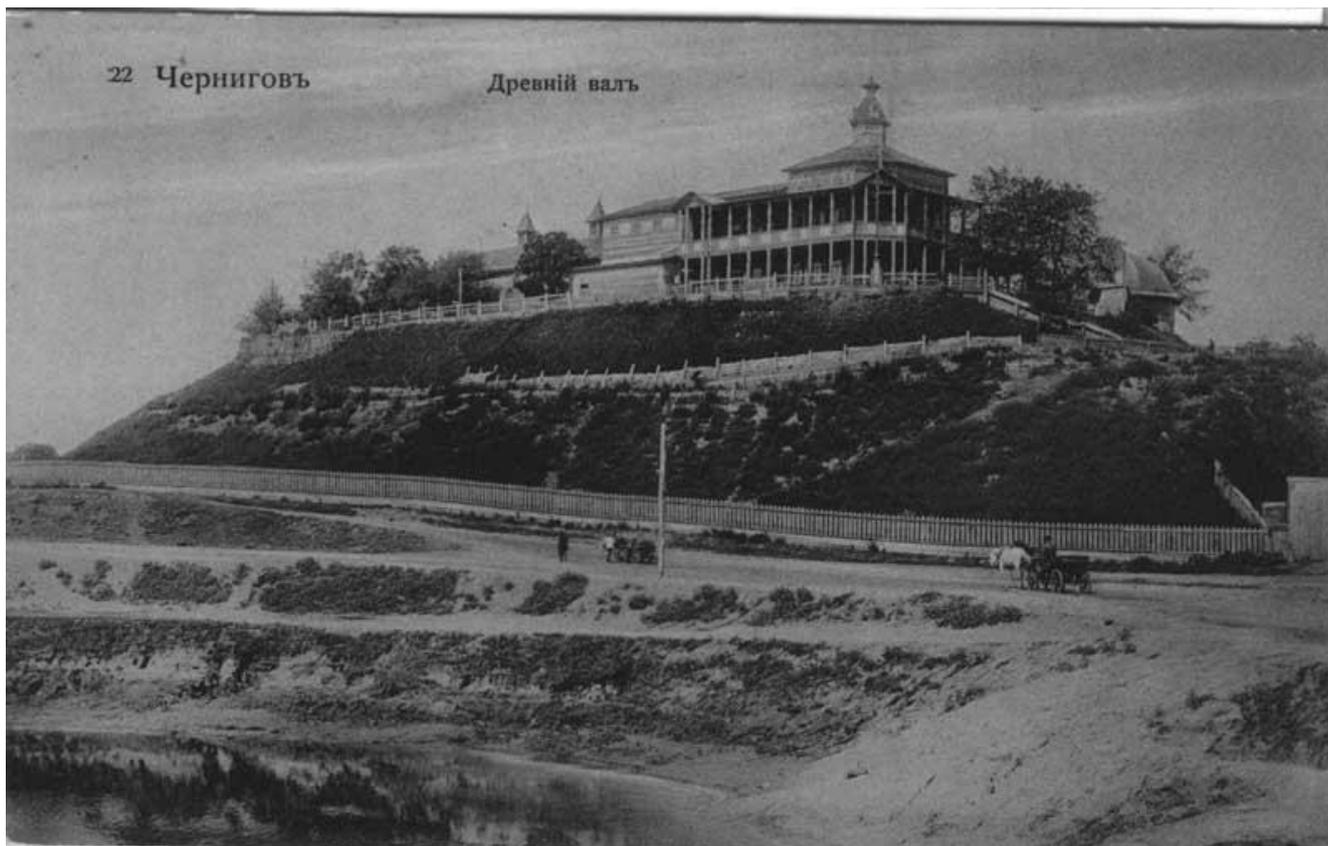
УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЦТВА В ЧЕРНІГОВІ

Після революції 1917 р. українське громадське та культурне життя Чернігова, що на довгі роки приспане було, почало відроджуватися.

Відновила свою працю після довгорічного «неіснування» стара «Просвіта», швидко поширюючи діяльність та набуваючи значіння губерніяльного культурного осередку; з особливою завзятістю та енергією зросла «Учнівська Громада», що надалі перетворилася на «Юнацьку Спілку»; зрештою, наприкінці р[оку] 1917 засноване було перше на Чернігівщині українське видавниче товариство «Сіверянська Думка».

Правда, до цього часу в Чернігові виходили з друку час од часу брошурки українською мовою, але ці видання ані в якій мірі не мали характеру чогось постійного й видавалися, головним чином, на кошти авторів.

От-же «Сіверянська Думка» вперше піднесла питання про систематичне постачання книжкового ринку новими українськими виданнями. Під той час економічна руїна ще не встигла свого апогею досягти – папір не встиг ще надкрай

подорожчати, а тому й можливості перед видавництвом були досить широкі.

Видавництво «Сіверянська Думка» заснувалося як пайове товариство (пай було встановлено в 50 карб.). На чолі Т[оварист]ва стояла рада, що її обрано було загальними зборами в такому складі: В. Л. Модзалевський, М. М. Могилянський, О. О. Соловйов, Хмелевцов, Д. К. Лебідь та П. К. Діденко.

Протягом двохрічного існування Т[оварист]во видрукувало такі книжки:

1. Т. Шевченко – «Плач Ярославни. Бій з половцями».
2. В. Модзалевський – «Основні риси українського мистецтва».
3. В. Шугаєвський – «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в VII веке». [Так у тексті, треба XVII ст. – Т. Д.]
4. Д. Дорошенко – «Коротенька історія Чернігівщини».
5. Б. Грінченко – «Риб'ячі танці – байка».
6. П. Стебницький – «Ріг Вернигори».

Більшість цих книжок було ілюстровано (літографським способом) малюнками П. Діденко.

Заходилося було Т[оварист]во ще видати повний текст Шевченкового щоденнику за редакцією П. Зайцева, але цих замірів справдити [закреслено – Т. Д.] здійснити вже не вдалося. На початку р[оку] 1919 з Чернігова виїхали найдіяльніші члени ради – В. Л. Модзалевський та О. О. Соловійов (обидва нині небіжчики), а до того своїм шляхом ішла економічна руїна (головним чином паперова криза), що і вбило остаточно товариство.

Після ліквідації «Сіверянської Думки» була ще одна спроба налагодити видавничу діяльність в Чернігові шляхом організації товариства. Тепер за ініціативи виключно української молоді. На весні р[оку] 1919 невеличкий гурток ухвалив заснувати видавниче т[оварист]во «Десенські Хвилі». До цього гуртку входили: В. Коновал, А. Лебідь, Дм. Тась, О. Захаренко, П. Сотник, Г. Кирій, Л. Могилянська, Л. Ліман та інші.

«Десенські Хвилі» властиво не можна назвати видавництвом чи якимось товариством. Правда, плани у цього гуртка були величезні, де-які члени гуртка провадили велику редакційну роботу (особливо В. Коновал), але-ж мизерні [так у тексті – Т. Д.] внески не могли скласти потрібного капіталу, в той час як доброго паперу вже ні за які гроші не можна було здобути.

«Десенські Хвилі» спромоглися випустити у світ лише таке:

1. Мих. Могилянський – «М. Коцюбинський. До біографії письменника».
2. Леся Українка – «На полі крові».
3. М. Жук – «Дитяча казка».

Останню книжку вже було випущено на товстім, жовтім папері.

Виготовлено було до друку ще декламатор та книжку поезій Ладі Могилянської, але ці книжки так світу й не побачили.

Гурток «Десенські Хвилі» ще р[оків] 1922-23 намагався відновити діяльність, але набути коштів йому так і не вдалося.

Видавничий Відділ Губнаросвіти за недовгий час своєї праці (1919-21 [рр.]) головним чином видавав програми та різні методичні брошури російською мовою.

З українських книжок було видруковано:

1. Т. Г. – «Борець за правду і волю Т. Шевченко».
2. Мих. Могилянський – «Іван Франко».
3. М. М. – «Перша читанка».
4. М.І. Жук. – «Дитячі казки».

З організацією в Чернігові Філії Державного Видавництва, видавничу діяльність губнаросвіти було припинено. Але-ж і Держвидавові не дуже пощастило, бо на ті роки (1921-22), коли місцева газета вже йшла на синім цукровім папері, не було жодної можливості щось дістати для книжки.

Все-ж за часів завідування Чернігівською філією П. Свашенка видавництво випустило в світ кілька видань, серед яких треба одмітити як технічно вдаліші:

1. «Веселка» – дитяча читанка.
2. Ів. Франко – «Грицева шкільна наука».
3. В. Виниченко [так у тексті – Т. Д.] – «Федько-Халамидник».

Пізніше ще було видруковано альманах «Голод», що складався переважно з українського матеріалу місцевих авторів.

Далі Чернігівську філію Держвидаву було перетворено лише в торговельну, чому й припинилася видавнича її діяльність.

Аби доповнити огляд українських видавничих спроб у Чернігові треба ще згадати два авторських заклади.

Перший з них Д. К. Лебеда, що р[оку] 1918 видрукував свій «Російсько-український словник з додатком урядових паперів» та «Театр на селі» (практичний порадник аматорським гурткам).

Другий – М. І. Жука, що видав р[оку] 1923-24 дві віршовані казки для дітей: «Дримайлики» та «Зайчик». Ці видання цікаві ілюстраціями, що їх зробив автор художніми кліше на лінолеумі. До речі[,] М. Жук виготовив до друку цілий цикл подібних ілюстрованих казок.

Жахливіші поліграфічні умови Чернігова, пагані шляхи сполучення, не кажучи вже за економічну руїну революційної та післявійськової доби, спричинилися до того, що вся зазначена діяльність видавничих закладів зводилася лише до аматорських спроб, а до того спроб і не завжди вдалих.

Р. 1925 Дм. Тась

Д. М. Могилянський (Дм. Тась)

В.-Підвальна, 36, 8

Київ

ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 18 715. – Арк. 1–2.

РОЗДІЛ ІІІ. НЕКРОЛОГИ

Тамара Скрипка

ПРИВАБЛИВІСТЬ ЙОГО ОСОБИСТОСТІ – НЕЗГАСНА

Пам'яті Григорія Кураса

Нелегко писати про Григорія Кураса як про людину, що відійшла у засвіти. Передчасно згасло його фізичне життя, та привабливість його особистості – незгасна.

Г.Курас з пані Тамарою Скрипкою, Українська Вільна Академія Наук, Нью-Йорк

свою наукову кар'єру, зацікавився краєзнавством.

У 1984 році проф. Віталій Сарбей, тоді завідувач відділу історії України ХІХ – поч. ХХ ст., запропонував Г. Курасу тему дисертації про діяльність Чернігівської губернської архівної комісії. Уже сама тема дослідження стала визначальною для усієї наукової праці вченого. Відтоді він почав вивчати архівні фондосховища Чернігова, Києва, Львова, Москви, Петербурга. У 1992 році Г. Курас успішно захистив дисертацію на тему «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України». Авторитетні історики високо оцінили її, неодноразово посилаючись на це дослідження і запрошуючи молодого вченого до участі в престижних конференціях.

Г. Курас помітно тяжів до біографічного методу в історії – до висвітлення особистості як творця подій, відтворення її психологічного образу в контексті епохи. В коло його зацікавлень входило краєзнавство й українська література. Він відкрив для своїх співвітчизників багато нових імен і подій з діяльності архівної комісії на Чернігівщині, а також – з часів сталінського терору. Зокрема – імена

Г. Курас народився 22 грудня 1957 року у Харкові. Дитинство і юність минули у містечку Щорс (колишній Сновськ) на Чернігівщині, куди батька призначили головним лікарем залізничної лікарні. Після закінчення середньої школи навчався на історичному факультеті Чернігівського педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Отримавши диплом з відзнакою, повернувся в Щорс і працював учителем історії. Ще в інституті розпочав

Івана [треба Іллі. – Упоряд.] та Миколи Шрагів, Василя Дубровського, Михайла Могилянського, Валентина Шугаєвського, Петра Дорошенка, Євгена Архипенка, Лади Могилянської, Олени Могилянської, Наталії Полонської-Василенко та ін. Він є упорядником бібліографії Дмитра Дорошенка, яка надрукована в останньому випуску «Вістей УВАН».

Інша важлива тема, яку досліджував Г. Курас, – українсько-єврейські взаємини. Зокрема, йому належить опублікування в «Русском базаре» (2000 р.) списку євреїв, врятованих митрополитом Української греко-католицької церкви Андрієм Шептицьким. Саме Г. Курас вперше звернувся до постаті Володимира Клодницького, командира Української Галицької Армії, священика й гуманіста, який врятував життя сотням євреїв, і по крихтах з архівних документів відтворив його життєпис.

У 1998–2008 роках Г. Курас надрукував ряд статей, рецензій та есеїв у «Свободі», «Українському історичному» і «Нашому житті». Загалом бібліографія Г. Кураса нараховує понад 120 позицій. У серії «Історики і краєзнавці Чернігівщини» вийшов друком бібліографічний покажчик «Григорій Михайлович Курас» (Чернігів, 2007).

Наукова праця Г. Кураса – історика, архівознавця й краєзнавця – приклад чесного й офірного служіння українській науці. Намагаючись бути непомітним, він – один з не багатьох з так званої «четвертої хвилі» еміграції – продовжував українознавчі дослідження, не сподіваючись ні на гранти, ні на гонорари.

Останні шість років з дев'ятирічного перебування у США він хворів. Тяжка недуга не сприяла активній роботі в архівосховищах і бібліотеках. Та все ж Г. Курас, збираючи всі сили, постійно приїздив до УВАН, НТШ-А, Бахметєвського архіву в Колумбійському університеті, слов'янського відділу Публічної бібліотеки й працював над українікою.

Мені доводилося бути свідком вияву щирої радості Г. Кураса, коли в результаті не раз десятигодинного перегортання масиву поживклих, крихких сторінок довоєнної періодики знаходив бодай один рядок про того чи іншого вченого. У цьому був увесь сенс його життя.

Г. Курас повсякчас переймався долею еміграційних архівів та їх збереженням. Йому належить велика заслуга у розшуку родичів відомих діячів і науковців діаспори й ініціатива в переданні їхніх архівів до УВАН. Останні півтора року хвороба прогресувала: тоді Г. Курас допомагав у написанні біографічних матеріалів для «Путівника архівних фондів УВАН», використовуючи власний архів, давав цінні поради телефонічно.

Він був надзвичайно скромною людиною, намагався бути непомітним, наче ховаючись у тінь. Однак завжди був першим і, на жаль, єдиним, коли хтось потребував допомоги для виконання чорнової роботи – перенесення архівних тек, упорядкування періодики. Безвідмовно виконував замовлення інших науковців, перебираючи матеріали архівів.

Г. Курас відійшов в інший світ, але будуть жити його роботи, його добрі і корисні справи. Буде жити образ скромної, чутливої, порядної, обов'язкової людини.

Промінь (Щорс). – 2008. – 12 липня. – с.8

«ВІРНИЙ ЛИЦАР МУЗИ КЛЮ»

Під такою назвою у Чернігівській обласній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка відбулось чергове засідання клубу «Краєзнавець». А присвятили ми його пам'яті талановитого історика, краєзнавця – дослідника Григорія Михайловича Кураса, річниця з дня смерті якого минула 16 березня 2009 року.

У затишному залі бібліотеки зібрались люди, які добре знали цю скромну, щирю людину – його однокурсники, викладачі Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, де він навчався, науковці, співробітники музеїв та бібліотек міста, з якими він плідно співпрацював.

Народився Г. М. Курас 22 грудня 1957 року у Харкові у єврейській родині лікаря та вчительки, проте його дитинство, юнацькі роки пройшли у Щорсі, на батьківщині тата, який упродовж майже 30 років обіймав посаду головного лікаря місцевої залізничної лікарні.

До речі, один з героїв роману «Тяжелый песок» відомого письменника А. Рибаківа, дитинство якого теж пройшло у Щорсі, вчитель Курас. Мабуть – таки не випадково з'явилося це прізвище на сторінках книги, адже родина Курасів оселилась у містечку достатньо давно.

У 1975 році Григорій Курас закінчив Щорську середню школу № 3, у 1976 році став студентом історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. Про роки навчання, про становлення молодого науковця розповіли присутнім його однокурсники Микола Федоренко, Віра Тищенко та викладач інституту Валентина Іванівна Онищенко.

У 1980 році Григорій Курас закінчив інститут з відзнакою, у вересні того ж таки року почав працювати вчителем історії у рідній середній школі № 3 м. Щорса.

Декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, професор Олександр Борисович Коваленко розповів про науковий пошук молодого вчителя, його наполегливу працю над дисертацією, що мала назву «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України». Успішний захист цієї роботи відбувся у 1992 році у

Дніпропетровському університеті, Г. М. Курас здобув науковий ступінь кандидата історичних наук, але ніщо не змінилось у його житті, він продовжував працювати вчителем у школі.

З часом визначилося коло його наукових зацікавлень: дослідження біографій та наукового спадку призабутих діячів кінця XIX – першої половини XX ст., тісно пов'язаних з нашим краєм. Це Ілля Шраг, Петро Добровольський, Дмитро Дорошенко, Михайло Могилянський, Василь Дубровський, Олександр Оглоблин, Валентин Шугаєвський та багато ін. Загалом же науковий доробок Г. М. Кураса можна розглядати у контексті таких проблем:

- Чернігівська губернська архівна комісія та її спадщина.
- Історичні постаті Чернігівщини.
- Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.
- Представники репресованого краєзнавства.
- Церковна історія Чернігівщини і церковне краєзнавство.
- Єврейсько-українські діячі.
- Українська діаспора.

З 1998 року Григорій Михайлович жив у Нью-Йорку. Він встановив контакти з співробітниками Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США, Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ), досліджував архіви, бібліотечні зібрання, колекції періодики цих поважних установ. І не поривав зв'язок з рідною Чернігівщиною. Публікував свої розвідки у часописах «Сіверянський літопис», «Літературний Чернігів» та ін., очолював Нью-Йоркське відділення редакції журналу «Сіверянський літопис».

Численні студії Г. Кураса, як наголошували присутні на заході, привертають увагу ретельним опрацюванням джерельної бази, вмінням досягнути складні колізії минувшини та особистості її діячів, непохитною вірою у перемогу добра над злом.

Про внесок Г. М. Кураса у розвиток краєзнавства на Чернігівщині, про його наукові здобутки говорили на вечорі завідуючий кафедрою Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор С. А. Леп'явко, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, кандидат історичних наук В. М. Бойко, доцент кафедри історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук, вірний друг Григорія Михайловича Т. П. Демченко, головний редактор журналу «Сіверянський літопис», історик, краєзнавець, заслужений журналіст України С. О. Павленко, головний зберігач фондів літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського Г. П. Степанець та ін.

Присутні на вечорі неодноразово звертали увагу на книжкову виставку, на якій було представлено велику частину наукового доробку Г. М. Кураса, а також присвячений йому біобібліографічний показчик з серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини», який був підготовлений відділом краєзнавства Чернігівської обласної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка спільно з історичним факультетом Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та обласним відділенням Національної спілки краєзнавців

України. У додатку до покажчика вміщено вибрані статті Г. М. Кураса з краєзнавчої тематики, опубліковані у часописах США. Вони дають переконливе уявлення про далеко не вичерпаний потенціал вченого.

Останнім часом Григорій Михайлович тяжко хворів, але боровся з недугою. На жаль, доля виявилася надто жорстокою до цієї людини, у березні 2008 року його не стало. Але залишилась пам'ять! Його пам'ятають рідні у далекій Америці, його пам'ятають у Чернігові, Щорсі, Києві...

Горіла свіча, лежали квіти біля фото як данина любові і шани Григорію Михайловичу Курасу – талановитому дослідникові, щирій, добрій людині, надійному другу, однодумцю, вірному сину своєї малої батьківщини.

Тхія (Чернігів). – 2009. – №5. – 13 травня. – с.4

Олесь Федорук

НЕКРОЛОГ

Григорій Михайлович Курас (1957–2008). Сумна звістка прийшла із Нью-Йорка: 16 березня 2008 р. не стало Григорія Михайловича Кураса. У розквіті творчих сил після тяжкої хвороби відійшов невтомний працівник української культури, історик-джерелознавець із широким дослідницьким діапазоном, глибоко шанований на Сіверщині краєзнавець.

Григорій Курас народився 22 грудня 1957 р. у Харкові. Дитинство та юнацькі роки провів на Чернігівщині, у м. Щорсі. У 1980 р. закінчив історичний факультет Чернігівського педінституту. Від 1984 р. під керівництвом В. Сарбея розпочав писати кандидатську дисертацію «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України». Збирав матеріали в Києві, Чернігові, Москві, Ленінграді. Опрацював значний архівний масив і, ввівши до дисертації велику кількість нових джерел, у 1992 р. успішно її захистив. 1998 р. емігрував до США й оселився в Нью-Йорку.

В Америці Г. Курас активно включається в українське наукове життя. Досліджує багатющі архіви УВАН і НТШ, україніку в Бахметєвському архіві Колумбійського університету, матеріали Слов'янського відділу нью-йоркської публічної бібліотеки, українську бібліотеку й архів у м. Стемфорді (штат Коннектікут). Друкує нові матеріали, демонструючи високу культуру своїх публікацій. Робить це не поспіхом, не для того, аби «засвітити» себе в науці й, доклавши якнайменше зусиль, здобути авторитет «відкривача», настільки легкий, наскільки дешевий. Він уважно вивчає

документи, вчитується в тексти, досліджує дотичні матеріали, прагне, в міру своїх сил, дати присутні коментарі. «Люблю і намагаюсь робити якнай докладніші примітки, особливо з'ясовувати дати життя людей», – зізнався він мені торік у першому ж листі, з якого розпочалося наше коротке епістолярне знайомство. Особливий внесок Г. Кураса – у вивчення життя й творчості Д. Дорошенка. Йому він присвятив низку публікацій і, що найважливіше, уклав його бібліографію за роки 1942–2006 (з'явилася у «Вістях УВАН», ч. 5).

Тема дисертації, обрана на початку наукового шляху, вплинула на подальші наукові зацікавлення Г. Кураса. Постаті М. Могилянського, В. Шугаєвського, П. Дорошенка та інші привертала його увагу до кінця життя. І символічно, що остання публікація Г. Кураса, яка на початку цього року з'явилася в американській «Свободі», була присвячена саме П. Дорошенкові, однаково і величній, і трагічній постаті нашого минулого.

Григорій Курас був з когорти тих, які, на жаль, не встигли зробити більше, ніж могли зробити. Нездійсненою залишилася підсумкова праця про Могилянського та його родину. «Постать Мих[айла] Миха[йловича] для мене найпривабливіша, – писав мені п. Григорій, тоді вже безнадійно хворий. – Якби було здоров'я, то не вагаючись поїхав би в Київ, може, й до Москви, де є ще не відомі його листи. Але про це можна лише мріяти...». В іншому листі: «Мрію написати нарис про Дмитра Тася. Про Ладю Могилянську і Олену вже маю. А про нього дуже мало відомостей. По крупичцях дещо знайшов, але недостатньо». Плекав намір підготувати збірник праць Павла Зайцева – спогадів, вибраних статей, написаних в еміграції й здебільшого нині недоступних, недрукованих листів. Не судилося... Залишилися начерки, підготовчі матеріали, нотатки, які колись стануть у пригоді майбутнім дослідникам, якщо тільки їх вчасно буде передано до архівних сховищ національних або громадських наукових інституцій.

На щастя, наприкінці 2007 р. Чернігівська обласна універсальна бібліотека ім. В. Короленка видала бібліографію праць Г. Кураса. У вступній статті детально описано його життєвий шлях й схарактеризовано наукову працю. Цю книжку він ще встиг потримати в руках...

Український Археографічний щорічник. – К., 2009. – Том 16/17; Нова серія, вип. 13/14. – С. 807 – 808.

ДАНІ ПРО АВТОРІВ

БЛИК ОЛЕКСАНДР, доктор (Гантінгтон Валеї, Пенсильванія) – діяч української діаспори у США

БОЙКО ВОЛОДИМИР (Чернігів) – кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій

ДЕМЧЕНКО ТАМАРА (Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

ЖУКОВА ГАННА (Щорс) – колега Г. Кураса, вчителька Щорської загальноосвітньої середньої школи № 3 І–ІІІ ст.

КАГАНОВА ПРИНА (Чернігів) – завідувачка відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка

ЛЕП'ЯВКО СЕРГІЙ (Чернігів) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

СКРИПКА ТАМАРА (Нью-Йорк) – хранитель фондів Архіву-Музею ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США.

СТУДЬОНОВА ЛЮДМИЛА (Чернігів) – провідний бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка

ТАСЬ (Могилянський) ДМИТРО (Чернігів) – український письменник.

ФЕДОРЕНКО МИКОЛА (Мена) – однокурсник Г. Кураса, вчитель Величківської школи Менського району Чернігівської області

ФЕДУРУК ОЛЕСЬ (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

К 93

ISBN 978-966-2482-09-6

До видання увійшли праці історика Григорія Михайловича Кураса останніх років, спогади про нього та деякі матеріали. Збірка призначена для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, істориків, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями історичного краєзнавства, історією України і постатями українського культурного та наукового життя.

УДК 930.1-057(477)«19»
ББК 63.3(4УКР-44ЕР-2/6-81

**«Я ДУМАВ, ЯКІ ТЕМИ БУЛИ Б ЦІКАВІ...»
ПРАЦІ ГРИГОРІЯ КУРАСА, СПОГАДИ І МАТЕРІАЛИ ПРО
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА**

Упоряд.: *В.М. Бойко, І.Я. Каганова, Т.П. Демченко*

Техн. ред.: *А.М. Ребенок, Н.В. Коваленко*

Комп'ют. наб. та верстка: *А.М. Ребенок*

Коректор: *Т.П. Демченко*

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників
органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

=====

14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcprk@gmail.com
Інтернет: [http:// www.center.uct.ua](http://www.center.uct.ua)

Підписано до друку 16.06.2009 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,0. Обл.-вид. арк. 4,65
Тираж 500 екз. **Зам. № ???.**

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року